

De próxima publicación

***O xardín das mandrágoras***

Paco López Barxas

***Alexande Bóveda. Na demanda de restauración (E)***

David Otero

***Carta ao señor Futuro (E)***

Eduardo Galeano

***Xoban Xesús González: Un precursor do Soberanismo galego (E)***

Héitor Picallo Fuentes

***O caso da rúa de Lourcine (T)***

Eugéne Labiche

***Dos signos de Stendhal aos imaxinarios de Musil. As matemáticas da literatura (E)***

Xenaro García Suárez

***O mito da alma (E)***

Gonzalo Puente Ojea

EDICIÓNS LAIOVENTO comprácese en editar e pór a disposición da cidadanía galega e do público en xeral unha obra fundamental no referente á identidade colectiva da nación galega, cal é a historia e a análise textual do Himno Galego.

A investigación de Manuel Ferreiro, cuxas primeiras versións xa apareceron en edicións sucesivas desta obra, analiza exhaustivamente a xeración do noso texto hímnico, descobre para todos nós as claves da súa aparición e estuda con rigor o proceso de degradación textual que sufriu o Himno dende 1890, ano da súa creación, até 1984, ano de promulgación da Lei de Símbolos do Parlamento Galego.

Í



Í

Manuel Ferreiro. De Breogán aos Pinos

225

Manuel Ferreiro

Manuel Ferreiro



Manuel Ferreiro (Saavedra, Lugo, 1955), Catedrático da Filoloxías Galega e Portuguesa na Universidade da Coruña, que traballa fundamentalmente no campo da Lingüística Histórica e da Ecdótica e Crítica Textual, é un especialista na obra de Eduardo Pondal, cuxa edición crítica viu a luz en catro volumes (*Queixumes dos pinos*, 1995; *Poemas Impresos*, 2001; *Poemas Manuscritos*, 2002; *Os Eoas*, 2005).

En EDICIÓNS LAIOVENTO ten publicado diversas obras, entre as que podemos citar *Pondal: do dandysmo á loucura* (1991), *As cantigas de Rodrigu' Eanes de Vasconcelos* (1992) ou *Gramática Histórica Galega* (vol. I. *Fonética e Morfosintaxe*, 1999, 4ª ed.; vol. II. *Lexicoloxía*, 2001, 2ª ed.).

# D e Breogán aos Pinos

## O texto do Himno Galego

EDICIÓNS

laiovento  
LAIOVENTO

ENSAIO





# DE BREOGÁN AOS PINOS

O TEXTO DO HIMNO GALEGO

EDICIÓNS

*l a i o v e n t o*  
**LAIOVENTO**

**ENSAIO**

**225**



Manuel Ferreiro

DE BREOGÁN AOS PINOS  
O TEXTO DO HIMNO GALEGO

EDICIÓNS LAIOVENTO

2007

Primeira edición: 1996 (Laivento, ed. non venal)  
Segunda edición: 1997 (Laivento, col. Breviarios)  
Terceira edición: xuño de 2007 (Libr. Couceiro, ed. non venal)

© Manuel Ferreiro  
© 2007, Edicións Laivento, S.L.  
Apdo. 43 / Bertamiráns / 15220 Ames / Galiza / U.E.  
Teléfono: + 34 981 887 570  
Correo electrónico: [laivento@laivento.com](mailto:laivento@laivento.com)  
Local na Rede: [//www.laivento.com](http://www.laivento.com)

I.S.B.N.: 978-84-8487-132-0  
Depósito Legal: C 4238-2007

Impreso por Gráficas Sementeira, S.A. / Noia / Galiza  
Impreso en papel ecolóxico

Este libro non poderá ser reproducido, nin total  
nin parcialmente, calquera que for o medio empregado,  
sen o permiso previo do editor. Reservados todos os dereitos.

## LIMIAR

Esta nova versión, corrixida e substancialmente ampliada, de *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego* mantén o propósito que xa nos movía hai máis dunha década (1996): o afán de restaurar, co necesario rigor filolóxico, a integridade textual dun poema tan senlleiro, ao tempo que recuperar un texto transcendental, concibido como unha chamada á necesaria redención da nación galega no decorrer histórico do movemento rexenerador da Galiza e dos galegos.

A pesar da permanente e real preocupación de Eduardo Pondal polo futuro da súa obra, que el ideaba, compuña e publicaba como persoal contributo á redención nacional (“os cantos eran da patria, / entusiasmo os escribira...”), a alteración e a manipulación textual da súa poesía foi unha constante case desde o momento da súa aparición<sup>1</sup>, afectando tanto á publicación *post-mortem* da súa lírica como á produción inédita (lírica e épica), legada testamentariamente á Academia Galega, institución en que participou desde o mesmo momento da súa fundación, mais que, polo difícil decorrer da súa existencia, sumida durante tantos anos na “ruda adversidade urxente”, non puido atender compridamente a manda do poeta.

E, se a traizón ao espírito e á letra da obra dos nosos devanceiros é un feito negativo *per se*, no caso do Himno Galego, a degradación textual é máis onerosa por canto afecta a un texto fundamental dentro da nosa cultura polo valor de singular transcendencia de que se dota no conxunto dos símbolos que nos identifican colectivamente como galegos e galegas.

Aquel estudo, pois, fora escrito cun propósito ben determinado: a descrición do proceso de composición e difusión inicial d’*Os Pinos* e a (re)afirmación e confirmación do texto orixinal do Himno. É certo que o proceso do seu nacemento era coñecido nos seus elementos fundamentais desde había algúns anos, mais coa documentación recuperada na institución académica en 1995, que continuou no ano 2000 co achado d’*Os*

---

1 Véxase a nosa “Introdución” á edición de *Queixumes dos pinos* (vid. nota 9), especialmente as pp. IX-X.



*Eoas* e que parece ter concluído en 2003<sup>2</sup>, agora pode deseñarse aínda máis pormenorizadamente a xeración do poema *Os Pinos* e, por tanto, do Himno Galego: a recuperación desta importantísima documentación permite fixar os diversos estratos de redacción coas múltiples redaccións manuscritas, ao tempo que, por un lado, as cartas proporcionan os datos necesarios para comprender o proceso e, por outro lado, as noticias escritas iluminan o camiño da consolidación do Himno.

Cando en 1996 apareceu a primeira edición desta investigación, con reedicións e modificacións en 1997 e 2007 (xuño), en que se confirmaba o texto inicial d'*Os Pinos*, publicado en 1890, como texto verdadeiro do que se converteu máis adiante en Himno nacional galego, a repercusión pública e institucional foi moi relevante porque mostraba a posibilidade (e a necesidade) de restauración da integridade do texto hímnico que deveu oficial en 1984.

De feito, no 26 de maio de 1996, o Grupo Parlamentar do Bloque Nacionalista Galego, por iniciativa da súa deputada María Pilar García Negro, solicita á Mesa do Parlamento a constitución dunha ponencia conxunta “que estude e propoña as correccións precisas na letra do Himno de Galiza recollida na lei 5/1984, de símbolos de Galiza”. Neste mesmo ano, iniciou os seus traballos a tal ponencia, presidida por D. Victorino Núñez, Presidente, naquela altura, do Parlamento galego. Quen subscribe, o día 9 de setembro de 1996, foi un dos comparecentes a pedimento parlamentario (Isaac Díaz Pardo, Xosé Neira Vilas, Xesús Alonso Montero, Amado Ricón, Fernando López-Acuña... foron outros dos comparecentes).

Rematada, en 1997, a IV lexislatura, non se chegou a resolución sobre o tema. Retomada a cuestión polo mesmo Grupo Parlamentar e pola mesma deputada, en 2001 foi aprobada unha Proposición non de Lei, por unanimidade do Pleno do Parlamento, en que se instaba a restaurar a letra fidedigna do

---

2 Coa aparición de novos materiais, entre eles moitas redaccións previas d'*Os Pinos*. Sobre as dificultades da investigación pondaliana, vid. M. Ferreiro, “A investigación sobre Ponal e o achamento d'*Os Eoas*. Memoria persoal dunha pesquisa”, *Grial*, nº 171, xullo-agosto-setembro, 2006, pp. 38-49.

Himno e a facer cumprir e divulgar a Lei 5/1984. En 2002, o Presidente do Parlamento solicita informes técnicos sobre a materia a quen subscribe e mais á Real Academia Galega e ao Consello da Cultura Galega. Non habendo ditame positivo para a reforma da Lei 5/1984, esta ficou intocada. E a situación segue a ser a mesma, continuando institucionalmente vixente o texto oficializado en 1984.

Neste contexto, é grato, por tanto, presentar ao público xeral un texto que poida contribuír á rehabilitación da nosa memoria histórica: sería un ben colectivo restaurar o verdadeiro texto do Himno, porque, independentemente das conviccións e gostos persoais ou da opinión e crenzas dalgunhas institucións, foi Eduardo Pondal quen escribiu que o pobo galego é un “valeroso clan” en loita cos “ignorantes e férridos e duros”..., e non foi o pobo quen alterou ou “adaptou” naturalmente o texto pondaliano.



## NA PROCURA DUN HIMNO NACIONAL GALEGO

No proceso de recuperación e formación da consciencia nacional galega no período contemporáneo, a necesidade dun himno nacional era sentida e debatida desde mediados do século XIX nos ambientes máis conscientes do nacionalismo galego.

Xa no Certame musical de Pontevedra, con motivo da Exposición Rexional (1880), resultou premiado un Himno, con letra de Andrés Muruais e música do compositor pontevedrés Felipe Paz Carbajal. Mais non foi esta nin a primeira nin a derradeira tentativa de creación dun himno galego, xa que existe constancia de que o poema *Casta dos celtas* de Alfredo Brañas (con música de Luís Taibo García), así como o *¡Galicia!* (1893) de Galo Salinas (con música de J. Varela Silvari) —“felizmente esquecido” en palabras de Ricardo Carballo Calero—, tamén foran propostos, entre varios outros, para cubrir unha necesidade que se sentía como urxente na recomposición simbólica da nacionalidade galega.

Estas, e outras, propostas reapareceron fundamentalmente no momento da polémica que se produciu no ano 1925<sup>3</sup> acerca da pertinencia do texto pondaliano como Himno Galego, criticado en xeral nos ambientes antigalegos por razóns diversas, que van desde a alusión ao seu escaso espírito marcial até á crítica do seu excesivo ton reivindicativo.

---

3 Esta polémica, que ten extenso tratamento na prensa menos galeguista da época, xa fora anticipada en 1915 por F[rancisco] C[amba] (vid. “El himno gallego”, *Vida Gallega*, Vigo, vol. V, 30-1-1915), aínda que neste caso as súas palabras mereceron unha nota da Redacción da revista en defensa da figura de Xosé Fontenla Leal. En 1925, F. Portela Pérez retoma a ‘cuestión do Himno’ (vid. “El himno gallego”, *Acción Gallega*, Buenos Aires, nº 52, Febreiro 1925), que reaparecerá teimosamente noutras publicacións periódicas galegas. Véxase, como exemplo, o seu reflexo nas páxinas da revista viguesa *Vida Gallega*: F. Portela Pérez, “El himno gallego” (nº 271, 5-3-1925); Varela Silvari, “El himno gallego” (nº 272, 20-3-1925); Galo Salinas Rodríguez, “El himno de Galicia” (nº 276, 15-5-1925); Plácido P. Castro del Río, “El himno gallego” (nº 281, 25-7-1925); o debate tamén tivo amplo eco no *Faro de Vigo*, ao longo dos meses de marzo, abril e maio deste mesmo ano de 1925. E en termos moi despectivos, nunha liña radicalmente antigaleguista, xa aparecera “La política del gallego y de los himnos galicianos”, en J. Mouriño Estévez, *De literatura galaica* (volumen encadernado por Cándido Valentín, Valladolid, s.d.), pp. 207-215, onde se realiza unha feroz crítica da cuestión himnica e do texto pondaliano.

Mais a personalidade e función simbólica de Eduardo Pondal Abente como Poeta galego por excelencia (sobre todo despois da morte de Curros Enríquez, con Rosalía prematuramente falecida xa en 1885) e as propias cualidades do seu texto, así como o prestixio da música de Pascual Veiga, popular por ser o autor da *Alborada*, contribuíron, sen dúbida, ao éxito definitivo das catro estrofas iniciais d'*Os Pinos* como himno, asumido desde o principio do século XX por todo o galeguismo (tanto político como cultural), rexeitando as publicacións ligadas ao nacionalismo calquera outra posibilidade alternativa e mantendo firmemente un símbolo que xa era popular na Galiza e mais nas comunidades do exterior:

Parecenos todo eso ganas de perdel-o tempo ou de lles inflar o fol aos que pretenden de cote desprestixiar canto con Galicia ou o que lle é mais querido se relaciona.

O Himno Galego que se adoutou, que se consagrou repetidas veces cō respecto do pobo enteiro que o escoita en pe e descuberto sempre que se canta ou que algunha música o executa, non pode ser mudado. Os que pretenden rebaixalo ou desprestixialo, serán tachados de malos galegos<sup>4</sup>.

---

<sup>4</sup> Cf. Xavier Fraga, "O Himno Galego", *A Nosa Terra*, nº 210, 1º de Marzo 1925, p. 4.

## A XÉNESE D'OS *PINOS* COMO HIMNO GALEGO (HISTORIA DO TEXTO)

A secuencia de feitos que se poden establecer firmemente a partir do coñecemento de todos os documentos conservados até o momento, xunto cos que foron aparecendo desde 1995, lévanos, máis unha vez, a reafirmar inevitabelmente a figura do músico mindoniense Pascual Veiga como o verdadeiro promotor e artífice da creación do Himno.

### A PROCURA DO TEXTO

O primeiro paso foi a petición, por parte de Pascual Veiga, dun texto poético axeitado a Eduardo Pondal, figura sobranceira, na altura de 1890, na poesía galega, e que exerce como Bardo no seo do movemento protonacionalista. De feito, Pondal tiña un grande protagonismo poético após a morte de Rosalía en 1885, tamén polo feito de Curros traballar durante períodos ben delongados en Madrid, antes da súa marcha á Habana en 1894.

A solicitude inicial de Pascual Veiga di así:

SOCIEDAD CORAL  
ORFEON CORUÑES  
Nº 4

Señor Dn. Eduardo Pondal

Muy señor mío: a la sociedad coral «Orfeón Coruñés nº 4», que me honro presidir, le ha sido confiada la misión de celebrar un certamen musical en el próximo mes de Agosto.

---

5 As cartas de Pascual Veiga dirixidas a Eduardo Pondal, custodiadas durante moitos anos no Arquivo Parga Pondal (actualmente na RAG), xa foron previamente editadas por Amado Ricón Virulegio ("Origen y sentido del himno gallego", *Boletín de la Real Academia Gallega*, La Coruña, nº 356, diciembre de 1974, pp. 51-55), por B. Cores Trasmonte (*Los Símbolos Gallegos*, Santiago, 1986, pp. 148-150) e por M. Ferreiro, *Pondal: do dandysmo á loucura (Biografía e correspondéncia)*, Santiago de Compostela, Lairovento, 1991, pp. 160-163. Todas as cartas que citaremos consérvanse na Real Academia Galega (en adiante, RAG); para maior facilidade de lectura, na súa transcripción, actualizaremos a acentuación e as grafías <b, v>, modificando puntualmente a puntuación, cando for necesario.

La comisión organizadora acordó conceder un premio al mejor himno regional gallego que sea la expresión fiel del espíritu de esta región, con objeto de que a manera de la Marcha Real, Marsellesa, ect., sea cantado en toda Galicia con el entusiasmo que despierta en el ánimo el Sentimiento de la patria.

Ahora bien: dada la condición de ser para cantada dicha marcha, se hace necesario una letra y nadie mejor que V., ilustre e inspirado vate, puede cumplir las aspiraciones que abrigamos: no dudando que el que tan admirablemente ha sabido cantar las bellezas de la región gallega, y siente latir su pecho de entusiasmo por el adelantamiento y progreso de nuestra pequeña patria, habrá de coadyuvar con su inspiración poderosa a la realización de nuestro proyecto componiendo unas sencillas estrofitas que sean como un suspiro regional.

Reciba V. pues por anticipado mi más profundo agradecimiento, a la par que la seguridad de la más distinguida consideración con que soy de V. afmo. seg<sup>o</sup>. serr. y admirador q. b. s. m. Pascual Veiga [rubricado].

S/C Puerta de Aires 13-2<sup>o</sup>.

Non coñecemos a data exacta da petición, mais, tendo en conta a frecuencia das restantes cartas e a rapidez que mostra Eduardo Pondal nas correccións do poema, esta carta podería datar do mes de febreiro de 1890 ou, en calquera caso, de principios de marzo, prazo prudente para a composición do texto, que foi moi rápida (“escribir el himno que me pide, fue, por decirlo así, cosa de un momento”, dille máis adiante, en 5 de abril, Pondal a Veiga, cf. *infra*).

Eduardo Pondal acepta, obviamente, o encargo e inicia o proceso horaciano de escrita do poema. E como acontece con moitas outras composicións pondalianas de que se conservan redaccións previas, tamén *Os Pinos* mostra numerosas tentativas de redacción que evidencian a evolución do proceso creativo nun poeta que meditaba profundamente os textos, que os refacía, pulía e traballaba nunha especie de neurose creativa

que o levaba a modificar decote a súa produción, nomeadamente antes da súa publicación<sup>6</sup>.

### UN INTENTO FRACASADO?

Talvez o primeiro intento de redacción sexa o que aparece nunha elaboración manuscrita coñecida xa antes de 1995, pois formaba parte dos escasísimos materiais que a institución académica tiña catalogados en relación ao emblemático texto, se cadra pola coincidencia no título<sup>7</sup>. Sen desbotarmos a posibilidade de que a redacción sexa realmente allea ao texto do Himno, neste ensaio, certamente inacabado<sup>8</sup>, xa se anuncia o título definitivo do poema e mais o *leit-motiv* dos pinos, aínda que a métrica (vacilante e ben distante da final) e mais o desenvolvemento, conectado coa composición «Cando os duros machados» (QP 76)<sup>9</sup> de *Queixumes dos Pinos*, un dos poemas dedicados aos Mártires de Carral, aínda están moi lonxe da súa formulación definitiva<sup>10</sup>:

6 Pondal mesmo reconece nunha nota manuscrita (RAG), significativamente titulada “El estilo es el éxito”, a necesidade do traballo permanente na creación poética: “El éxito de todos los grandes poetas (Camões, Tasso, Ariosto, Milton, Byron) estriba todo en la elocución (*Ermenéias* de los griegos) y en el constante arte y *artificio* elegante.

No desconocemos, no obstante, que los nobles pensamientos ¿influyen? mucho. No desconocemos su parte.

Todo eso que se dice de espontaneidad y salir de un tirón lo que se escribe..., es grande ignorancia.

Todo es una brega, y {todo} parto laborioso, y esfuerzo obstinado y *enragé* en la colocación de las palabras”.

7 Xuntamente con outras catro papeletas, da mesma medida (130x104 mm.), que presentaban unha redacción da primeira estrofa e tres concorrentes da derradeira do terceiro estrato redaccional (vid. Ic e mais Xa, Xb, Xc, *infra*).

8 Como a inmensa maioría dos autógrafos pondalianos, as papeletas proceden da división sucesiva dun papel de maiores dimensións, polo que as súas medidas son irregulares.

9 As citas da obra de Eduardo Pondal son feitas a partir da edición da súa *Poesía Galega Completa* por Manuel Ferreiro en Edicións Sotelo Blanco (Santiago de Compostela), coas siglas *QP* (= *Queixumes dos pinos*), *PI* (= Poemas Impresos), *PM* (= Poemas Manuscritos), *PA* (= Poemas Apógrafos), *E* (= *Os Eoas*): Eduardo Pondal, *Poesía Galega Completa*. Vol. I. *Queixumes dos pinos* (1995). Vol. II. *Poemas Impresos* (2001). Vol. III. *Poemas Manuscritos* (2002). Vol. IV. *Os Eoas* (2005).

10 Na transcripción do texto utilizamos un corpo menor de letra para indicar as correccións posteriores entreliñadas na primeira versión. Como norma xeral, na transcripción dos manuscritos pondalianos, utilizamos as seguintes convencións: os colchetes ([...]) indican acrescentamentos nosos, mais con puntos representan fragmentos que non fomos capaces de interpretar; aquilo que vai indicado entre parénteses angulares (<...>) indica a primeira versión despois corrixida e reescrita polo poeta; as



## Os Pinos

airosísimos  
esbeltísimos  
Dous pinos formosísimos s'ergueron  
gallardísimos  
Da Ponteceso sobr'o agreste clam  
Sua eda viviron; mas os dous caeron  
Viviron o seu tempo; ... mas caeran  
Combatidos do rápido huracán

esparcendo  
Caeron; mas suas grayas esparceron  
Sobre o fecundo chan  
D'aquelas grayas foran renacendo  
Sete pinos magníficos naceron,  
E suas costas ergueron  
Outros pinos gentís foron nacendo  
Que movía con gracia o vento soan  
Movidás do armonioso vento soan.  
Que soaban muy ben co vento soan

Eran sete e gentís e armoniosos  
N'un grupo s'apiñaban con afán;  
Esbeltos coma os ¿pais? e grandiosos  
Somellantes a raza de Breogan.

Cando bellos e pracidos fungaban  
Combatidos dos ventos con afán  
As gentes que pasaban os miraban  
Cal movidos do vento ¿e van?  
con gracia

---

chaves (...) indican elementos entreliaados; as barras verticais (|) marcan o cambio de liña, mentres as barras inclinadas (/) indican cambio de verso; finalmente, as palabras riscadas e subliñadas polo poeta son recollidas textualmente. Nas variantes de textos manuscritos d'Os *Eoas*, a indicación *r* acompaña o texto riscado, mentres que *A*, *B*... e *a*, *b*... indica a posición entreliaada, superior ou inferior, dunha nova redacción a respecto do texto inicial.

### *AS REDACCIÓN PREVIAS*

Entre a documentación progresivamente recuperada na institución académica, entre 1995 e 2003, existen múltiples testemuños de diversas redaccións previas ao primeiro texto enviado polo poeta ao responsábel musical do Himno, Pascual Veiga. Sen dúbida, todas estas redaccións son dun período cronolóxico moi breve –dous meses–, mais polo desenvolvemento textual poden determinarse diversos estratos redaccionais sucesivos, confirmados polas diversas medidas das papeletas.

#### *O primeiro estrato*

Sen dúbida, a primeira aproximación á redacción da composición é a constituída por un primeiro boceto que chegou a nós a través dunha papeleta<sup>11</sup> inicial, aparecida cos materiais de 1995, que mostra un proxecto poemático, relativamente afín á versión final, mais aínda extremadamente confuso e vacilante. Porén, xa comeza coa pregunta inicial aos piñeiros, que pervivirá en todas as versións, e continúa cun desenvolvemento (“glosa” ou “letra”) onde o “céltico clan”, a “raza de Breogán” está chamada a ser “misterioso atamento / e forte ligamento” coas comunidades ibero-americanas, para alén de chamar ao combate aos “bos fillos do Luso”, que están “apartados” dos “antigos eidos”: federalismo, iberismo e o destino da Galiza como lazo unificador, tal como Pondal canta en diversos momentos da súa obra e moi especialmente en QP 45. A relación deste estrato redaccional co poema central de *Queixumes dos Pinos* é evidente, tanto pola coincidencia temático-ideolóxica como pola intertextualidade estilístico-formal na formulación dunha liña de pensamento poético-político que explicita a misión da Galiza con relación a España e Portugal e mais a Latino-América, xunto con claras referencias á conquista americana e a *Os Eoas*.

---

11 De 135x210 mm.

[1] = [1r-1v]

[r]<sup>12</sup>        Estribillo

Que murmuran os pinos	Da lua refulgente,
Na sua ruda pendente	O pracido fulgor
Que dicen os pinos	
Da ruda pendente,	
Con eco gemente,	
A luz do luar	
Da lua o fulgor;?	
Que din das gigantes	
<del>Das copas erguidas,</del>	
Os tristes queixumes	
Dos rudos arumes	
<del>¿Arpados?</del>	
verdes	
roucos	
Con vago fungar	
bruar	

Glosa | Letra  
-Boandanza, saude,

O ferroento  
De misterioso afan

Das suas ¿abo? lorigas  
E fulgentes lorigas  
    gidas  
Raza de Breogan

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

---

12 En vertical, pola dereita, aparece a seguinte anotación: *Aspiraciones vagas de redención y futura gloria.*

E do céltico clan:  
Misterioso atamento  
E forte ligamento  
Raza de Breogan  
E do disperso gando  
    ¿rabadan?  
        van  
    Tourñan  
        chan

[v] E o son dos altos pinos  
Murmura os teus destinos,  
Raza de Breogan.

De maneira que venza  
Do tempo o rudo encono,  
Desperta do teu sono,  
Raza de Breogan

T<S>uas ¿veigas? saudosas  
Misteriosas suidades  
Quezais redimiran  
    memoranzas  
    memoranzas  
    recordanzas

Chamo o rudo combate  
Os bos fillos do Luso  
Que dos antigos eidos  
~~Espallados~~ están;  
Apartados  
Chama... \_\_\_\_\_  
Serve de rica bando  
    ponte  
Chama o disperso gando  
Raza de Breogan

O vento q'as esquivas  
E altas uces cortaba,  
E a graciösa e curva  
Praya de Barrañan

Un desenvolvemento máis completo das ideas fundamentais contidas neste boceto aparece nun grupo de papeletas aparecidas en 2003, todas da mesma medida, a que sumamos outras tres das recuperadas no ano 2000, mais que deben ser restos desta redacción (vid. 3b, 4a, 6c)<sup>13</sup>. Na procura dunha ordenación lóxica das diferentes versións e papeletas<sup>14</sup>, o primeiro eixo temático pode ser o que contén a invocación aos galegos, á “gente de Breogán” chamada a cumprir os ideais “ibéricos”, recollendo fielmente, na maior parte das súas redaccións, o inicio de QP 45:

Boandanza, saúde,  
raza de Breogán,  
teus groriosos destinos,  
certo, é doce agoirar... (vv. 1-4).

Un segundo grupo de elaboracións mostran o Pondal obsesionado por *Os Eoas*, coa conquista do continente americano como destino histórico conseguido polo “genio” dos galegos. A continuación, existe un terceiro grupo en que aparece o chamamento á unión ibérica por medio da “áurea ponte” que atraerá a boa Lusitania para a futura Iberia comandada por Galiza. E a teor das redaccións de que dispomos, semella que a parte final do conxunto é a constatación, fronte ao glorioso destino futuro da terra de Breogán, a realidade da necesaria rendición galega no presente (“Mas a terra dos celtas / Jaz aínda irredenta”):

---

13 As primeiras papeletas miden c. 110x160 mm., fronte ás outras tres, de c. 115x170 mm.

14 Neste estrato, tan afastado aínda das derradeiras versións, numeramos os fragmentos cunha orde hipotética, indicando con letras (a, b, c...) as diversas redaccións concorrentes.

[2a] = [2r]

A selva antiga:<sup>15</sup>  
 Benandanz[a], saude,  
 Raza  
~~Gente valente e ruda~~  
 valente e generosa  
 Raza forte e baruda      Robusta e belicosa  
 Raza de Breogan:      Raza de Breogan  
 DOs deseos ibéricos  
 As ansias inmortales  
 E novos ideales  
 En ti se cumpriran

[2b] = [3r]

Teus bellos ideales  
 Certo se cumpriran

[2c] = [4r]

Benandanza, saude  
 Forte e baruda gente  
 De Breogan, valente  
 E denodado clam  
 Dos boos fillos dos celtas  
~~Das armas relucentes~~  
 Ardidos e rutilantes  
     e constantes  
 En todo forte afan:  
  
 Cal pinos arrogantes  
 Altos e rutilantes  
 Cal a estrela do soan

15 Na primeira versión de QP 45 en 1885, publicada no folleto *Gandreiras*, o poema tiña unha introdución poética en que o texto aparecía como profecía dunha fada; estas palabras iniciais foron suprimidas da versión definitiva en *Queixumes*, en 1886. Agora reaparece a mesma estrutura, sendo o desenvolvemento poemático a “profecía” da “selva antiga”, isto é, os rumorosos interrogados na estrofa inicial d’Os *Pinos*. Por outra parte, nótese como o poeta recupera *benandanza*, rexistrada na edición de QP 45 en 1885, escolla lexical modificada para *boandanza* en 1886.

[2d] = [5r]

Benandanza, saude  
Baruda e forte gente  
Bando forte e valente  
Da terra de Breogan  
sobre a  
Que ~~levas sobre a~~ frente levas  
Do Véspero radioso  
esplendor ¿misterioso?  
O sello esplendoroso  
brillo  
E misterioso afan;

[2e] = [6r]

Benandanza, saude,  
Gente de Breogan  
Teus futuros de[s]tinos  
He doce contemplar;  
Os teus heroes que fono,  
Contemprandote estan  
Desperta do teu sono  
Raza de Breogan.

[2f] = [7r]

Fillos das vagas brétomas  
Gallegos boos e rudos,  
Ben trabados, barudos,  
Q'un ideal sentís;  
Que na patria península,  
Pinos d'ousado porte...,  
Os huracans do norte,  
Primeiros resistís.

[2g] = [8r]

Gallegos, raza forte	
<del>Raza recia</del>	Raza esforzada e ruda
Ben trabada e baruda	Denodada e baruda
Que do ceo recibis	Que medo non sentis

En orden de batalla  
Recios de contextura  
En rudeza criada  
Robres d'excelso porte  
Que do huracan do norte  
A forza resistis  
    furia recibís

E lazo vigoroso  
Q'o Luso espacioso  
Hacia ti traera

[3a] = [9r]

Tí despregando un dia  
As fortunadas lonas  
As ponentinas zonas  
Feliz arribarás [sic]  
E con amor profundo  
Un bello e novo mundo  
Do Ocaso evocarás

[3b] = [10r]

O gran descubrimento  
[.....]  
Tua gloria será;  
Un bello bastimento  
Suas alas tenderá  
E do almo sol os berces  
Por tí descubrirá

Todo fui maravilla  
D'aquel teu bastimento  
Q'o gran descubrimento



[3c] = [11r]<sup>16</sup>

audaz  
Un bello bastimento  
prodigioso  
Un leño ~~maravil~~loso  
Nado no eido vosá [sic]  
No futuro saldra  
Q'un fillo teu ardido  
Con valor sin segundo  
Un bello e novo mundo  
Do Ocaso evocará  
dirigira  
profundo  
Audaz e novo mundo  
O genio descubrira  
levara  
D'un fillo voso ardido,  
Grande e mal conocido  
Q'o Ocaso librara  
ignoto abordará

[3d] = [12r]<sup>17</sup>

Das tuas selvas magicas  
Un bello bastimento  
  
E un fillo teu ardido  
  
Feliz conducirá  
E un fillo teu ardido  
O  
O Oriente co Ponente  
Por sempre ajuntar[á]

[3e] = [13r]

Como o justo e fervent[e]  
Ao morto dixo: ...Surge!

16 A letra desta papeleta é algo máis descoidada e confusa.

17 Esta papeleta presenta unha letra aínda máis deficiente que a anterior.

Q'a sua voz resurge  
 Da grande escuridá;  
 Tal a voz poderosa  
 Do teu ¿nauta? profundo  
 Un bello e noto mundo  
 Maravilloso mundo  
 Do abisma [sic] surgirá  
     Ocaso  
     ignoto

[3f] = [14r]

Como o justo e valente  
                                 fervente  
 A Lazaro: ... Sal fora!  
 Lle dix[o] e aterradora  
 Fugidia escuridá;  
 Tal con voz poderosa  
 Do teu nauta profundo  
 Maravilloso mundo  
 Do ignoto evocaré  
 Como o ynclito e vidente  
 C'unha voz memoranda  
 Dixo: ... Levanta e anda  
 Ao tolleito, en verdá;

[4a] = [15r]

A boa Lusitania  
 Plo teu constante afan  
 Che tende os caros brazos

E os destinos ibericos  
 En ti se cumprirán.

[4b] = [16r]

                                nobre  
 Ti serás aurea ponte,  
 Lazo forte serás,

Q'o boo eido lusitano  
O espacioso clam,  
Os<E os> boos fillos de Luso  
En lazo fraternal  
E os boos pobos ibericos  
En un constringira

[4c] = [17r]

Tí rica ponte e magica  
gracioso  
E columa [sic] e soporte  
Pra que tanto soporte  
a gloria  
E lazo bello e forte  
Algun tempo serás;  
Q'a boa Lusitania,  
Cos sonorosos soes  
inmortales  
Do robusto Camoes  
A Iberia atraeras

[4d] = [18r]

Tí seras áurea ponte  
D'arcos boos e radiantes  
Q'os eidos verdexantes  
Do boo Luso unirás;  
E non seran juzgados  
Os teus soños quimericos  
E os boos eidos ibericos  
En un constringiras

[5] = [19r]

Pobo que vas ¿cantando?  
O Vespero radioso  
Q'un mundo misterioso  
A Colon anunciou  
Tempo vira q'a llama

Do luceiro fulgente  
Alumbre a tua frente  
Q'un mais aló pensou

[6a] = [20r]

Como ~~tris~~ a triste Niobe  
A boa patria chorosa  
Sintindo a ausencia vosa  
Verase esmorecer  
mente  
Mas vos no voso peito frente  
Voso ideal sintindo  
Fortes irées [sic] cumprindo  
O voso gran deber  
rudo  
Dos fortes o deber.

[6b] = [21r]

Como a triste Niobe  
A vosa nai chorosa

[6c] = [22r]

~~Espan~~ dos celtas  
Galicia, nai chorosa  
Seus fillos peregrinos,  
Os seus fillos dispersos,  
¿Numera? con afan;  
E pr'a q'un tempo cumbran  
Os seus grandes destinos  
Os seus fillos  
Con grande fe os evoca  
Ao glorioso calán [sic]

[7] = [23r]

Mas a terra dos celtas  
Jaz ainda irredenta  
A ruda Cenicienta

Devora o seu baldon;  
A sua servidume  
En silencio devora  
Mas non stá longe a hora  
Da sua redenzan [sic].

### *O segundo estrato*

O segundo grupo de redaccións manuscritas apareceu, xunto con variada documentación pondaliana e a versión definitiva d'Os *Eoas*, entre os materiais recuperados na RAG no ano 2003; a estas redaccións temos de acrescentar dúas papeletas máis (Ia, Ic), dos materiais do ano 2000, que, significativamente, presentan as mesmas medidas (c. 110x160 mm.). Encabezada por unha papeleta en que só aparece “Vision futura da Raza. | Profecía do Bardo”, especie de síntese temática do poema, agora a escrita do texto avanza ao longo de vinte papeletas na dirección final, aproximándose gradualmente á formulación definitiva, de modo que os diversos fragmentos xa poden ser filiados en relación ás sete estrofas da primeira versión do Himno enviada por Pondal a Pascual Veiga<sup>18</sup>. De todos os xeitos, aparece agora unha posíbel oitava estrofa nesta versión que non chegou a coallar inicialmente, fronte á segunda e definitiva versión de nove estrofas do Prospecto do Certame Musical.

[Ia] = [1r]

a rugente  
Sobre da ruda costa  
Do Atlantico mar  
Está o armonioso  
Pinal de Breogan;  
O gran pinal dos celtas,  
E c'unha voz fatal  
E asi ¿decian? fungando  
Con un vago fungar:

---

18 A partir de agora, identificamos os fragmentos cunha dupla referencia: o número romano indica estrofa e a letra marca as sucesivas redaccións concorrentes da mesma estrofa ou fragmento.

[Ib] = [2r]

Con rouco murmurio  
No canle montesio,  
Os pinos de Gundar?  
Que din co duro vento,  
Seus arpados arumes?  
Seus pungentes queixumes  
E seu vago fungar?  
xordo

[Ic] = [3r]

O Poeta:  
Que dín os rumorosos  
Na costa verdecente,  
Ao rayo transparente  
Do pracido luar?  
Que din as altas copas  
Co seu rudo cordage?  
Que din co seu salvage  
Monótono fungar?

[II] = [4r]

Os Pinos Vision e profecía do Bardo  
Do teu verdor cingida  
De brétomas cingida  
E de benignos astros,  
De teus sagrados  
~~Terra dos verdes castros;~~  
E valeroso clan;  
Non dés a esquecemento  
héroes  
Teus ilustres que fono;  
Desperta do teu sono,  
Fogar de Breogan  
Raza

[IIIa] = [5r]<sup>19</sup>

He boo fillo dos celtas,  
forte e  
E de condicion boa,  
S'oi o vento que soa  
No dolmen de Curvan;  
se  
Mas he rudo e mezquino  
Nosos cantos n'atende  
Certo ese non comprende  
Os pinos de Breogan

Certo ~~Ese~~ he fillo dos celtas  
Se ceiba un pranto brando  
Ante o dolmen pasando  
Do valente Curvan  
Mas n'he fillo dos celtas  
Aquel que non atende  
Aquel que non comprende  
Os pinos de Breogan

[IIIb] = [6r]

Os boos e generosos  
Voso rumor comprenden,  
E con arroubo entenden  
O voso rouco son;  
Mas solo os ignorantes  
E ferridos e duros,  
E imbéciles e escuros,  
No-nos compren[den], non

[IVa] = [7r]

Os tempos son chegados  
Dos bardos das edades,  
Q'as vosas ansiedades

---

19 A segunda parte da redacción presenta peor letra.

Cumprimento terán;  
a ¿fe?  
Pois donde quer justicia  
A sua trompa ¿ben?  
Por donde quer pregoa  
A redenzon da boa  
Terra de Breogan

[IVb] = [8r]

Os tempos son chegados  
Dos bardos das edades,  
Q'as vosas vaguedades  
Cumprido fin teran;  
Pois donde quer q'ó verbo  
Da vosa terra soa,  
A redenzon pregoa  
Da gente de Breogan  
raza  
eido

[Va] = [9r]

Os teus fillos dispersos  
Plo rudo continente

Peregrinando van

[Vb] = [10r]

Teus fillos numerosos

Este mundo  
Por sempre poboarán  
E  
Os seu[s] pobos gigantes  
atraeran

[Vc] = [11r]

Os teus fillos barudos  
Duros e inquebrantabres



Forte[s] e innumerabres  
Coma as areas do mar,  
Ou como a multitude  
De pleyade estelar,

[Vd] = [12r]

Os teus fillos que levan  
O Vespero na frente,  
Q'os incrina de ¿ponente?  
Con misterioso afan,  
D'ideal misterioso  
Ao ponente levados,  
Seguen d'escuros fados  
Por misteriosos fados  
Hacia o ponente van

[Ve] = [13r]

Tua prole numerosa  
Cal espacio estelar  
Cal area infinita  
    o mundo ¿infinito?  
Das areas do mar  
Po-los polos do Ocaso  
Alongandose vai  
Que ligara da patria  
    os estraños  
O eido de Breogan  
Cos eidos

[Vf] = [14r]

Teus fillos numeros[os]  
Animosos, errantes  
Por paisés distantes  
Iran con penas mil;  
¿Boos? iran atraendo  
Mas os fados adversos,  
Os seus hirman[s] dispers[os]  
Ao ibero redil

[Vg] = [15r]

Teus fillos numerosos  
Po-las terras distantes  
Saudosos errantes  
Peregrinando iran;  
Cheos de mil suspiros  
De grandes ansiedade[s]  
De pungentes suidad[es]  
Dos eidos de Breogan

[VIa] = [16r]

Ti a boa Lusitania  
En un abrazo forte  
A ibera comun sorte  
Por sempre atraerás  
Tí con robustos lazos  
D'amor  
Con fortes atamentos  
Para sempre atarás

[VIb] = [17r]

A boa Lusitania  
En un abrazo forte  
Quer unir sua sorte  
Unirá sua  
A oste de Breogan  
Porque ve que lle tendes  
Os teus amantes brazos  
E n'un[s] robustos lazos  
Vosas gentes seran  
Os boos pobos ibericos  
En un ajuntaras

[VIc] = [18r]

A boa Lusitania  
Che tende os boos e amigos  
Brazos d'hirman[s] antigos  
Con fraternal afan;

Cumpre tí os mandatos  
Dos teus soantes pinos,  
E teus altos destinos,  
Raza de Breogan

[VII] = [19r]

Fragor de duras armas  
¿Filla do eido voso?  
Fragor da terra verde  
Fragor da terra vosa  
Do eido belicoso  
Encenda [sic] a raza briosa  
D'Ousinde e de Froxan;  
Tal q'alo dos xustillos  
Cintas de cortos veos  
Garridos mal constreitos  
Tremar os doces seos  
Faga tremar os peitos  
Tembrar d'amor os peitos  
Das filla[s] de Breogan.

[VIII] = [20r]

Gallegos! Sede fortes  
Unidos, ben constreito[s];  
Aparellade os peitos  
A belicoso afan;  
As vosas rutilantes  
Armas, aparellade;  
E os eidos libertade  
Da terra de Breogan.

### *O terceiro estrato*

Outro conxunto de papeletas<sup>20</sup>, recuperadas xunto c'Os *Eoas* no ano 2000 na Real Academia Galega, mostra o proceso de aproximación á primeira versión enviada polo poeta a Pascual

---

20 Todas de c. 104x130 mm., agás unha de 114x161 mm.

Veiga. Neste estrato incluímos tamén unha redacción da primeira estrofa (Ic) e tres da última (Xa, Xb, Xc), contidas en catro pa- peletas que historicamente formaban conxunto coa versión que xulgamos fracasada e que eran coñecidas antes da aparición da restante documentación: o desenvolvemento temático-estilístico aconsella agrupalas coas anteriores, moi lonxe de constituír un “novo poema pondaliano”, tal como foi interpretado e editado en 1970 (vid. *infra*).

Por outra parte, a presente redacción contén unhas estrofas finais (que numeramos como VIII, IX e X) que non foron incor- poradas á versión de sete estrofas inicialmente enviada a Pascual Veiga, aínda que foron reaproveitadas para a versión fi- nalmente publicada de nove estrofas. A versión Xe ten, ade- mais, a particularidade de ser unha redacción correspondente á décima oitava acrescentada postumamente no poema.

[Ia] = [1r]

Que din os rumorosos  
 Nos seus rudos acentos  
 Movidos dos violentos  
 Sopros do vento soan?  
 O que din escuitemos  
 Eles s'estan queixando  
 Soando e murmurando  
 Cousas de Breogan

De Camões e de Curvan<sup>21</sup>  
 D'Ousinde e de

[Ib] = [2r]

Que din os rumorosos  
 Cos seus rudos concertos?  
 Curvados pl'os violentos  
 Sopros do vento soan?  
 O que din nos ouzamos:  
                   escuitemos

21 Este verso pode corresponder á estrofa VI.

Eles se dobregando  
brandeando  
Co vento, e murmurando,  
Asi decindo estan: ...

[Ic] = [3r]

1ª Os Pinos

¿Que din os rumorosos  
Q'aos celtas, forte gente,  
Somellan, na pendente  
Donde bruando estan?  
O que din escuitémos  
Nos seu rudos languages,  
Esas arpas salvages  
Dos eidos de Breogan.

[Id] = [4r]

din ouh rumorosos  
Que ~~dicen rumorosos~~  
Vosos grandes acentos  
DCon impetu violento  
~~Combatidos dos ventos~~  
Do rudo vento soan  
Ouh pinos de Brumar?  
Asi comprende o bardo  
O bardo vagabundo  
Dos celtas  
O voso son profundo  
O voso alto fungar  
Baixo os sopros violentos  
Curvados cos violentos  
Sopros do vento soan?  
Que din vosos concentos  
Co rudo vento soan?  
Co rapido huracan

[Ie] = [1v]

Os Pinos 1ª  
Que din os rumorosos  
Na costa verdecente  
Ao rayo transparente  
Do práci[d]o luar?  
    comprende o bardo  
Así o bardo comprende  
Dos celtas vagabundo  
O sentido profundo  
    sonido  
Do voso alto fungar

[IIa] = [2r]

-Do teu verdor cingido  
Eterno, e amigos astros,  
Terra dos verdes castros  
E generoso clan  
Non des a esquecemento  
As tuas glorias que fono  
Desperta do teu sono  
Eido de Breogan

[IIb] = [1v]

-Do teu verdor cingida,  
E de benignos astros,  
Terra dos verdes castros  
    memorable  
E celebrado clan,

[IIc] = [5r]

Os combates que fono,  
Desperta do teu sono  
Raza de Breogan

[IIIa] = [6r]

nas nosas arpas  
cal rudas  
Cando co vento estala  
D'eolico cordage  
Nosos rudo ramage  
Cal ardido cordage  
Con sublime language  
Soa o noso ramage  
Nas horas do seran,...  
Nada entenden os necios;  
Mas os que ben atenden  
entenden  
Nos nosos sons comprenden  
As ánsias de Breogan  
Soamos con son salvage

[IIIb] = [5r]

Os boos e generosos  
A nosa voz entenden  
E con arroubo atenden  
O noso rouco son;  
Mas solo os ignorantes

[IV] = [5r]

É donde quer soémos  
A nosa voz pregoa  
A redenzon da boa  
~~Gente~~ de Breogan  
Terra

[V] = [5r]

E d'oprobioso alcume  
Gente de Breogan

[VIa] = [6r]

A boa Lusitania  
Tende os brazos amigos,

Aos boos berces antigos  
De Camões e Curvan  
Ti cumpre os vagos soños  
as ensoñanzas  
con afan  
Tí cumpre ~~as vaguedades~~  
Dos teus soantes pinos  
D'uns magicos destinos  
Gente de Breogan  
Raza

[VIb] = [7r]

Aos teus eidos antigos  
Con ardoroso afan;  
Tú cumpre as vaguedades  
~~E alo nos seus garridos~~

[VII] = [7r]

E aló nos seus garridos  
Xustillos, ben constreitos

[VIII] = [4r]

Mas os robustos ecos  
Que recordan ardidos  
Os ~~grandiosos~~ sonidos  
belicos  
Das arpas de Breogan

[IX] = [4r]

Con un acento brando  
Que non escuitaran;  
Mas c'un acento forte  
Sublime e parecido  
O intrepido sonido  
Das armas de Breogan



[Xa] = [8r]

Os Pinos (última)  
Justos ceos! Sostéde  
    celtas  
Os bravos q'a millares,  
Por terras e por mares  
Peregrinando van;  
Facede que se cumbran  
Nos fortes peregrinos,  
    celtas  
Os futuros destinos  
Da raza de Breogan  
    gente  
Dos fillos  
ó  
Sostede nos Combates  
E nas contrarias sortes  
    diversas  
Sostede os boos e fortes  
Fillos de Breogán.

[Xb] = [9r]

Otra ultima Os pinos  
    Librade  
Justos ceos!... Aunade  
Os boos celtas dispersos,  
De destinos adversos  
E de pungente afan;  
Facéde que se cumbran  
Nos fortes peregrinos  
Os futuros destinos  
Da raza de Breogan.

[Xc] = [10r]

Os Pinos. Otra ultima  
Os boos fillos do Luso  
    divinos  
Nos vosos sons, ouh pinos,

Leen os<dos> seus destinos  
Con ardoroso afan;  
Lén nos  
E nos rudos acentos  
Do robusto Camoes,  
Do vate lusitano  
Os sonoros soes  
No verbo soberano  
Dos fillos de Breogan  
Do verbo de Breogan

[Xd] = [11r]

Fillos dos nobres celtas  
Gallegos boos e rudos  
Dos celtas boos e rudos  
Sede sempre  
Mostradevos barudos  
Luitade con afan;  
Que diga a bella Cuba,  
Que digan todas gentes: ...  
Estes son os valentes  
Fillos de Breogan.

[Xe] = [12r]

Gallegos, sede fortes  
Prontos a fortes feitos  
Aparellade os peitos  
A todo grande afan;  
Oponde os rudos peitos  
A todo rudo afan;

Fillos dos nobres celtas,  
Fortes e peregrinos,  
Luitade pl'os destinos  
Da ~~terra~~ de Breogan  
      eidos  
Luitade de Breogan.

As redaccións manuscritas Ic e mais Xa-Xb-Xc deste estrato de redaccións foron convertidas por Amado Ricón nun “novo” poema e despois incorporado ao corpus da lírica pondaliana nun proceso acrítico de acumulación permanente de novos textos que, en grande parte, son elaboracións previas ou bocetos inacabados<sup>22</sup>. Para alén de importantes erros de lectura e interpretación (3: somellan] semellan; 5: escuitemos] escutemos; 6: linguages] languages; 10: ouh] oh; 11: leen os seus] len os outos; 17: justos] juntos; etc.), prescínlese das significativas indicacións *última* e *otra última* e refaíse, como tantas veces aconteceu, o texto pondaliano:

                  ¿Qué din os rumorosos  
                   Q’aos celtas, forte gente,  
                   Semellan, na pendente  
                   Donde bruando están?  
 5               O que din escutemos  
                   Nos seus rudos languages,  
                   Esas arpas salvages  
                   Dos eidos de Breogán.

                  Os bóos fillos do Luso  
 10              Nos vosos sons, ¡oh pinos!,  
                   Len os outos destinos  
                   Con ardoroso afán;  
                   Len nos rudos acentos  
                   Do vate lusitano,  
 15              No verbo soberano  
                   Dos fillos de Breogán.

                  Juntos, ¡Ceos!, sostede  
                   Ós celtas q’a millares,  
                   Por terras e por mares  
 20              Peregrinando van;  
                   Facede que se cumbran  
                   Nos fortes peregrinos,  
                   Os futuros destinos  
                   Da raza de Breogán.

22 Vid. Eduardo Pondal, *Novos poemas*. Limiar, trascrición e notas de Amado Ricón, Vigo, Galaxia, pp. 48-49.

*O último estrato*

Finalmente, entre os papeis recuperados en 1995, xunto coa versión primeira enviada a Pascual Veiga apareceron desenvolvementos previos inmediatamente anteriores a esa versión reducida de sete estrofas, contidos en tres papeletas da mesma medida que a que contén o boceto inicial da primeira redacción<sup>23</sup>.

[I] = [1r]

Que din os rumorosos  
 Na sua ruda pendente  
                                   gigante  
 O resprandor dormente  
 Que din ~~os altos pinos~~  
 Na sua ruda pendente,  
 O rayo trasparente  
~~Da sua refulgente~~  
                                   luar?  
 Do pracido ~~fulgor?~~  
   que din doces aires  
                                   vagos  
 Que din cos aires das altas copas  
 ¿Con? mil tristes queixumes,  
 Cheas de mil queixumes  
 Os arpados arumes  
                                   rouco  
 Con un doce fungar?  
 No seu rouco fungar

[II] = [1r]

–De verdura cingida  
 E de benignos astros,  
 Terra dos verdes castros,  
 E do céltico clam:

23 Vid. nota 11. Nas redaccións que seguen, clasificamos os fragmentos por estrofas, aínda que aparezan na mesma papeleta.

escura  
Non esquezas imbele  
Da injuria                indigna  
~~Do tempo~~ o rudo encono;  
Desperta do teu sono,  
Filla de Breogan

[III] = [3v]

    Todol'os generosos  
                        que  
    Nos cantos atenden;  
    Ese certo  
E ~~todos ben~~ comprenden,  
    O noso rouco son;  
    Mas aqueles ignavos  
    Avarentos e duros  
    Priguizosos e escuros,  
    Non'o comprenden, non.  
    Eses n'o entenden, non.

[IV] = [1r]

    Os tempos son chegados,  
    Q'auguráno as edades;  
    Q'as tuas vagueidades,  
    Cumprimento terán;  
Pois Donde ~~queren~~ triste  
                        gigante  
    Nos murmullos soa,  
    A libertá da boa  
    Terra de Breogan

[Va] = [1v]

    Dos oprobiosos ferros  
                        indigna  
    A dura pesadume;  
                longa  
                grande  
    E dos amados eidos  
    A escura servedume,

Da sua frente ¿arrinque?,  
 O ignominioso alcume,  
 Raza de Breogan.

Dos servios<esfor> esforzados,  
 Os pesmas sonorosos,<sup>24</sup>  
 Dos  
 Os cantos valerosos,

[Vb] = [2r]

fillos vagorosos  
 Os teus dispersos fillos  
 En que fero honor late

~~Quebranta os duros ferros~~

Aparta \_\_\_\_\_

D'<Da> escura servidume;

**frente**

Da nobre frente arranca  
 O<D'> ignominioso alcume,

A glorioso combate,

Aprestandose van

por ti mesma

Se valerosa e libre,

Se libre  $\emptyset$

~~Se sello [.....]~~

~~Da nobre frente~~ arranca,

D'indígna servidume;

E d'oprobios alcume,

Terra de Breogan.

[VI] = [2r]

A boa Lusitania

~~Os boos fillos de Luso~~

<sup>24</sup> Os *pesmas* son cantos populares serbios de tipo épico-lírico, en que se revive a constante loita de Serbia contra os Turcos. Estes cantos tornáronse célebres literariamente a partir da colección publicada (1814-1833) polo erudito Stefanovic Karadzic, considerada o punto de partida da literatura nacional serbia.

~~Trabade un lazo forte~~  
Vosos brazos tendede,  
Que voso auxilio pede,  
ferroento  
un pungente  
Con ~~amoroso~~ afan  
¿armonioso?  
os roucos cantos  
Cumpride ~~a vontade~~  
as vaguedades  
Dos vosos altos pinos,  
D'uns gloriosos destinos,  
Fillos de Breogan.

[VIIa] = [3r]

Sagrado amor da patria,  
Estremece d'amores  
Con misterioso afan  
Dos ledos e garridos  
Justillos mal constreitos,  
Das nosas ~~doees~~ fillas  
virges ~~puras~~  
Os amorosos peitos

[VIIb] = [3v]

Amor da terra verde  
~~Sagrado~~ amor da patria  
Da verde terra nosa  
~~Ergue e gente piadosa~~  
A raza ergue groriosa  
Esforza  
+ Encende a generosa  
+ ~~Abrasa a saúdosa~~  
D'Ousinde e de Froxan  
Prole  
~~Terra~~ de Breogan  
E alo nos seus garridos

~~Dos ledos e garridos~~  
Justillos, mal constreitos  
doces  
~~Das nosas virges fillas~~  
puras  
raparigas  
Os amorosos peitos,  
~~Cheos de doce afan~~  
Con un glorioso afan  
misterioso  
Das fillas de Breogan

[VIII] = [3r]

Cando, oh patria, os teus pinos,  
Somellan os teus pinos  
recordas  
axordas  
concordas  
acordas  
O rápido huracan  
De misteriosas arpas  
Cal das arpas dos bardos  
As sonoras cordas  
branden  
O gente de Breogan.  
Que pasando estremece  
O rapido huracan

### ***A PRIMEIRA VERSIÓN***

No día 5 de abril de 1890, acabada definitivamente a primeira versión (necesariamente provisoria) do poema, Eduardo Pondal contéstalle ao músico, mostrando a súa disposición para colaborar en tan “levantado propósito” e explicitando as súas conviccións iberistas<sup>25</sup>:

---

25 Esta ideoloxía iberista explica a carta enviada por Eduardo Pondal a *Vida Gallega* en 1909, con motivo da polémica sobre a bandeira galega (vid. M. Ferreiro, *Pondal: do dandyismo á loucura...*, op. cit., p. 223).



Sr. Dn. Pascual Veiga.

Puente-Ceso, 5 de | Abril de 1890

Muy señor mío: recibir su atenta, y escribir el himno que me pide, fue, por decirlo así, cosa de un momento.

Obrero ha tiempo consagrado a la noble causa de la redención de nuestra tierra, no puedo [1v] negarme, no, a contribuir a la consecución de tan levantado propósito, en la medida de mis escasas fuerzas; y desearía que esas breves estrofas, que tengo la satisfacción de remitirle, estuviesen animadas, no del exiguo calor de mi pobre fantasía, sino del más digno y poderoso ardimiento, de modo que encendiera los ánimos de nuestro buen pueblo gallego. [2r]

Excuso advertir a V. que esas estrofas aspiran sólo a despertar en nuestros paisanos las nobles ideas de un bien entendido *regionalismo*; pero de ningún modo a promover el *separatismo*, pues que soy acérrimo partidario de la unidad e integridad de nuestra grande y gloriosa España. [2v]

Deseando nuevos triunfos (que los alcanzará, pues le dirige un maestro distinguido) al orfeón n° 4, queda de V. muy atº. S. S. Q. B. S. M., Eduardo Pondal [rubricado]<sup>26</sup>.

26 O borrador, conservado na RAG (nunha papeleta de 135x105 mm.) e aparecido en 1995, permítenos coñecer todos os matices da resposta do poeta da Ponteceso (no caso de existiren varios entreliañamentos, sinalados con chaves, estes aparecerán indicados con letras): “Obrero ha tiempo consagrado a la noble ¿accion? | de la redencion de nuestra tierra, no | puedo negarme, no a contribuir a | la consecución de tan ¿noble proposito? | [en la medida de mis esca] | sas fuerzas; y ¿decision?

Muy señor, recibir su | atenta [fecha...], y [pode[r]] escribir el himno | que me encargo fué por | decirlo así, ~~todo uno~~ [cosa de un momento].

Obrero ha tiempo con | sagrado a la redencion | de nuestra *pequeña patria*, | no puedo negarme, no | a contribuir a la obra de ¿su redencion? | a poner por ella ~~es~~ | [ {.....} ] que | ~~fuerzo~~ [en accion] mis escasas | fuerzas; y desde luego | le remito esas breves [estrofas] | que tengo la satisfacion de remitir | que desearia estuviesen | animadas [dotadas,] [.....] [no del exiguo ¿ardor? de no] | sino del mas digno y poderoso extro | [y de noble] extro [.....] [ {.....} ] a [ {.....} ] b y poderosos de modo | que encendieran los corazon | de nuestro buen pueblo [~~nuestra~~ ~~(buena)~~ ~~patria~~] gallego.

Con un saludo | afectuoso a toda esa | juventud que forma | el Orfeon n° 4, vea | [v.] V. en que otra cosa | servirle, este su ¿mas? | atento S S Q B S M.

Deseando nuevos triunfos (que los alcanza | ra, pues le dirige un maestro | distinguido) al orfeon n° 4, | queda de V. muy atº S S.

Excuso advertir a V. | que estas estrofas aspiran | solo a despertar en nuestros | paisanos las nobles ideas | de un bien entendido re | gionalismo; | pero de | nin-

No espolio documental da RAG tamén se conserva unha copia autógrafa do texto que, sen dúbida, foi a primeira versión do Himno enviada por Eduardo Pondal, xa que responde perfectamente aos problemas rítmicos detectados por Pascual Veiga, así como ao número de estrofas que, máis tarde, se verá acrescentado na publicación definitiva con outras dúas (vid. *infra*).

Agás no referente ao título, o texto xa presenta todas as características do final, incluídas as métricas: oitava aguda (abbe':cdde'), caracterizada por ser agudo o 4º e 8º versos, utilizada fundamentalmente no neoclasicismo español<sup>27</sup>.

Trátase dun grupo de cinco papeis (270x210 mm.), dobrados, formando, por tanto, un “folleto” de 10 páxinas, cuxas medidas se reducen á metade do total<sup>28</sup>:

[0] = [1r]	Himno á Galicia	
[0] = [3r]	Breogán. (1)	
[I] = [4r]	Que din os rumorosos, Na sua ruda pendente, Ó resprandor dormente, Do pracido luar? Que din das altas copas, Cheas de mil queixumes, Os arpados arumes, No seu doce fungar?	5
[II] = [5r]	–De verdura cingida, E de benígnos astros,	10

---

gun modo a pro-|~~para~~ (mover) el *separatismo*; | pues que soy acérrimo | partidario de unidad | e integridad de nues|tra ~~grande~~ (noble) y ~~generosa~~ (gloriosa) | España”.

27 Curiosamente, este mesmo metro xa fora utilizado noutras propostas hímnicas, como na de Andrés Muruais, por exemplo. Outros metros semellantes poden verse en PI 39 e PM 102.

28 Non sabemos con seguranza se esta versión é a devolta por Veiga a Pondal, ou se é unha copia desa mesma versión. En todo o caso, trátase dun manuscrito reaproveitado, tanto para as correccións do propio poema como para outras notas, como mostra o feito de que en 8r aparezan tres versos d'Os *Eoas* e en 10r, de novo, *Breogán*.

	Terra dos verdes castros, E do céltico clán; Non esquezas escura, Da injuria o rudo encono; Desperta do teu sono, Filla de Breogán.	15
[III] = [5v]	Tódol'os generosos, Nosos cantos entenden; E docemente atenden, O noso rouco son: Mas aqueles ignaros, Avarentos e duros, Preguizosos e escuros No-nos entenden, non.	20
[IV] = [6r]	Os tempos son chegados, Q'auguráno as edades; Q'as tuas vaguedades, Cumprimento terán; Pois donde quer gigante Noso murmullo soa A redencion da boa Terra de Breogán.	25     30
[V] = [6v]	Teus fillos vagorosos, En quen fero honor late A glorioso combate Aprestandose van: Sé por ti mesma libre D'indígna servidume, E d'oprobioso alcume, Filla de Breogan.	35     40
[VI] = [7r]	Á boa Lusitania, Vosos brazos tendéde; Pois voso auxilio pede, Con un pungente afan;	

	Cumpríde as vaguedades	45
	Dos vosos altos pinos,	
	D'uns gloriosos destinos,	
	Fillos de Breogán.	
[VII] = [7v]	Amor da terra verde	
	Da verde terra nosa;	50
	Ergue a raza gloriosa,	
	D'Ousinde e de Froxán;	
	E aló nos seus garridos	
	Justillos, mal constreitos,	
	Os amorosos peitos,	55
	Das fillas de Breogán!	

(1) Antíguo caudillo de los celtas gallegos.<sup>29</sup>

Eduardo Pondal [rubricado]

Pascual Veiga, satisfeito en xeral co texto pondaliano, en carta de 7 de abril, solicita mudanzas no poema por razóns rítmicas, certamente comprensíbeis no proceso de composición musical dun himno sobre un texto poético:

ORFEÓN CORUÑÉS Nº 4  
 COMISIÓN ORGANIZADORA  
 DEL  
 CERTAMEN MUSICAL  
 LA CORUÑA 7 de Abril de 1890

Sr. D. Eduardo Pondal

Muy Sr. mío y respetable amigo:

He recibido con su atenta grata del 5 sus hermosas estrofas, y me apresuro a enviarle las gracias más expresivas, tanto por su pronta y fina atención en satisfacer mis deseos,

<sup>29</sup> Recolocamos esta aclaración, que no orixinal aparece en 3r.

cuanto por su esquisita amabilidad por los conceptos favorables que su citada misiva encierra, para esta Sociedad.

Quisiera, sin embargo, abusando de su confianza, tuviese la bondad de hacer unas pequeñas correcciones en lo que respecta a la acentuación, puesto que se trata de una poesía lírica y esta clase de composiciones exigen una simetría perfecta en los acentos, para que el ritmo musical se incruste, digámosle así, en la letra, a fin de que aparezca ésta sin quebrantamiento alguno en su forma gramatical.

Así es que se amoldaría perfectamente que la primera cuarteta se compusiera de la siguiente forma: los tres primeros versos exactamente iguales al 1º que empieza

“Que din ôs rumorosos”

y el cuarto tal como está, o sea,

“Do prácido luar”.

Más claro, si a V. le parece, por ejemplo:

La-ra-rí-ra la-ra-rí-ra<sup>30</sup>

la-rá-ra la-ra-rá-ra

la-rí-ra la-ra-rá-ra

la-rá-ra la-ra-rá

y de igual forma las demás cuartetas; puesto que aunque la música no cojerá más que dos octavas, no obstante puede V. estenderse hasta seis u ocho para que pueda repetirse aquélla.

Bien comprendo que con mis observaciones le seré a V. altamente molesto, pero en el deseo de que la obra tenga el lucimiento posible tanto para el poeta como para el maestro compositor, de ahí la causa de ellas.

Y anticipando a V. nuevamente gracias por este señalado favor, me reitero suyo siempre affmo. s. s. q. b. s. m. Pascual Veiga [rubricado].

### *AS MODIFICAÇÕES RÍTMICAS E TEXTUAIS*

A resposta de Pondal a Veiga tarda unha semana, con certeza dedicada a introducir as modificacións solicitadas por Veiga

30 Obviamente, Pascual Veiga sofreu un lapso ao reproducir ritmicamente a estrutura do primeiro verso do Himno. Debería aparecer como *La-rí-ra la-ra-rí-ra*.

canto á colocación de acentos, para alén de acrecentar dúas estrofas máis, como mostra o texto publicado no Certame<sup>31</sup>:

Sr. Dn. Pascual Veiga.

Puente-Ceso, 14 de Abril de 1890.

Muy señor mío y de mi mayor consideración: por mucho que sus observaciones estrechen no poco {la} libertad rítmica del poeta, no obstante, allá {va} eso, con los acentos colocados en donde V. indica, y con el aditamento de [1v] dos estrofas más.

Celebraría que ahora encajasen bien en la turquesa del pentágrama.

De V. muy atº. S. S. Q. B. S. M. Eduardo Pondal [rubricado].

Así pois, Pondal, atento ás suxestións de Veiga, comeza o proceso de modificación do texto primitivo, sempre suxeitándose ás indicacións do autor da *Alborada*.

Posibelmente, os primeiros cambios sexan aqueles realizados sobre o texto da primeira versión de sete estrofas, como indican os acentos circunflexos colocados sobre a vogal da segunda sílaba tónica naqueles versos en que esta era átona<sup>32</sup>. De todos os xeitos, esta foi a versión penúltima do texto do poema, con redacción aínda vacilante das estrofas VIII e IX nas dúas últimas páxinas do manuscrito (8r, 9v):

31 Tamén neste caso dispomos doutro borrador, conservado na RAG (nunha papeleta de 105 x 135 mm.):

“Muy señor mío:

Por mucho ~~que la colo~~ ~~(las correcciones)~~ (sus observaciones) | ~~cacion~~ | ~~(hecha)~~ | nueva colocacion de | los acentos ~~¿torturan?~~ (estrechan) no poco | la libertad [rítmica] del poeta, | no obstante, alla va eso | con los acentos colocados | en donde V. indica.

~~Si se~~ (Si a pesar de todo) tropieza V. | con alguna que otra | pequeña dificultad le auto | rizo ~~a V. I.~~ desde desde | luego para que pueda | ¿remomoverla ~~(a su gusto)~~ como tenga? | por conveniente ¿aunque? | entiendo que no | ~~creo que ahora~~ no lo ¿habra? | menester. Se repite de V. | muy atº S S Q B Sº.

32 Reproducimos o texto inicial (vid. *supra*) en negra, para salientar as correccións posteriores, sempre escritas a lapis.

[0] = [1r]                    **Himno á Galicia**

[0] = [2r]                    **Himno á Galicia**

[0] = [3r]                    **Bregán. (1)**

[I] = [4r]                    **Que dín os rumorosos,**  
Na costa verdecente  
   rapida  
**Na suâ ruda pendente,**  
   rayo  
   rayo trasparente  
**Ó resprandor dormente,**  
**Do pracido luar?**  
   nas negras  
**Que dín das altas copas,**  
Os<De> flebiles  
**Cheâs de mil queixumes,**  
   sonidos  
**Os ârpados arumes,**  
   pungidos  
**No seu doce fungar?**

[II] = [5r]                    Os Pinos  
  
   boo  
   teu verdor  
   ¿voz? gentil  
**-Do<e> vêrdura cingida,**  
E de benígnos astros,  
Confín dos verdes castros  
¿Erim?  
**Terrâ dos verdes castros,**  
Redil  
   saudoso  
**E do céltico clán;**  
   valeroso

des a esquécemento  
**Non esquezas escura,**  
**Da injuria o rudo encono;**  
**Desperta do teu sono,**  
Redil  
**Fillà de Breogán.**  
Fogar  
Redil

[III] = [5v]

Os boos e  
**Tódol'os generosos,**  
Os nosos sons comprenden  
**Nosôs ~~antos~~ entenden;**  
A nosa fala entenden  
VOZ  
**E docemente atenden,**  
con arroubo  
**O noso rouco son:**  
sos os ignorantes  
~~es rudos~~  
**Mas aqueles ignaros,**  
E rusticos e escuros  
**Avarentos e duros,**  
E ferridos  
E rusticos duros  
**Preguizosos e escuros**  
E barbaros  
Imbeciles e escuros  
**No-nos entenden, non.**  
Eses n'ó entenden non  
No-no comprenden, non

[IV] = [6r]

**Os tempos son chegados,**  
Dos bardos das  
**Q'auguráno ~~as~~ edades;**  
**Q'as tuas vaguedades,**  
Gentil final  
**Cumprimento terán;**  
Cumprido fin



**Pois donde quer gigante**

A nosa voz resoa

pregoa

**Nosô murmullo soa**

**A redencion da boa**

Nazon

**Terrâ de Breogán.**

Criazon

Region

[V] = [6v]

**Teus fillos vagorosos,**

honor soo

**En quen ferô ~~honor~~ late**

intrepido

**A glôrioso combate**

¿Armando? o ferro

**~~Aprêstandose~~ van:**

Dispondo o peito

**Sé por ti mesma libre**

Por ti se

**D'indigna servidume,**

**E d'oprobioso alcume,**

**Fillâ de Breogan.**

Criazon

Progenie de

[VI] = [7r]

serva

**Á boa Lusitania,**

Os brazos tende amigos

boos

**Vosôs brazos tendéde;**

**~~Pois voso auxilio pede,~~**

ven

Q'os eidos ~~son~~ antigos

**Con un pungente afan;**

E cumpre

**~~Cumpride~~ as vaguedades**

teus soantes  
**Dos vosos altos pinos,**  
 magicos  
**D'uns gloriosos destinos,**  
 Honor  
**Fillôs de Breogán.**  
 Gente  
 Nazon  
 Boa grey  
 Ou

[VII] = [7v] **Amor da terra verde**  
**Da verde terra nosa;**  
 raza briosa  
 Acénde a ~~generosa~~  
**Ergue â raza gloriosa,**  
**D'Ousinde e de Froxán;**  
**E aló nos seus garridos**  
**Justillos, mal constreitos,**  
 doces  
 brandos e albos  
**Os âmorosos peitos,**  
**Das fillas de Breogán!**

[8r]	Q'a nobre prole insínen <del>Destemidos</del> acentos, <del>Non molidos</del> acentos Fortísimos Q'a vírges só ben 'stan: Mas os robustos ecos Q'oh patria, ben recordas, Das sonoras cordas Das arpas de Breogan.	Q'os fillos non insinen <sup>33</sup> D'ilotas tan so acentos De párias medorentos atonitos Que <del>subditos</del> estan Mas os robustos ecos <sup>34</sup> Do bramador torrente Da rapida pendiente Lanzal de Breogan Gentil
------	--	---

33 Estes versos aparecen escritos en vertical, á dereita.

34 Na parte baixa da páxina, en dirección inversa, hai restos da escrita inicial a lapis con outra redacción alternativa máis aos últimos catro versos: Mas os robustos ecos / Do bramador torrente / Da rapida pendiente, / Redil [a. Mansion, b. Eiral, c. Redil] de Breogán.

Estima non s'alcanza  
C'un vil gemido brando,  
Con timidez  
Imbeciles rogando,  
E  
~~Con~~ voz q'esquecerán:  
Mas c'un rumor gigante  
Sublime e parecido  
O intrépido sonido  
Das armas de Breogan

[9v] Mas [.....]  
Cal [.....]  
Na rapida pendente  
A voz de Breogan

nobre  
~~vaga~~  
Q'á ~~sua~~ prole ensinen  
Que co seu sangue ¿infiltren?  
Q'enseñen os seus fillos,  
molidos  
garridos  
Non [.....] concentos  
debiles

Q'a cara prole ¿infiltren?<sup>35</sup>  
inspiren  
Non molidos acentos,  
Nin flebiles acentos,

ll'  
Q'o sexo mol están,  
Q'as virges ben estan;  
ecos  
Mas so robustos ~~cantos~~  
E cantos esforzados  
Que sean ¿repetidos?  
celebrados

35 Estes versos aparecen escritos en vertical, á dereita.

Honor de  
~~Lustre~~  
Estima non s'alcanza  
~~Q'a gloria non s'alcanza,~~  
gemido  
Con un ~~esforzo~~ brando;  
Ymbeciles rogando,  
Cal ~~ilotas~~ o fan,  
~~Cal ilotas o~~  
Cal so ilotas o fan,  
Mas so con grande esforzo  
Dos fortes ¿no esforzo?  
[.....]  
Do refulgente ferro  
E c'unha voz de ferro,  
Do forte Breogan  
Con voz q'[...] oiran  
Mas con un grande esforzo,  
Se rompe o escuro encerro;  
E coa voz de ferro  
Do forte Breogán  
Mas ca voz que desperte  
As aridas gandras [.....]  
Q'as gandras de Xallas  
As sonoras cordas,  
Das arpas de Breogan.

*O TEXTO FINAL DO CERTAME*

O proceso de corrección despois das indicacións rítmicas de Pascual Veiga ocupou pouco tempo, pois nunha carta autógrafa datada no día 22 de abril, desde A Coruña, Pascual Veiga felicita a Pondal polo poema, agora na súa versión final:

La Coruña 22 de Abril de 1890

Sr. Dn. Eduardo Pondal

Muy mío y de mi consideración:

He recibido su hermosísima poesía que me ha dejado completamente satisfecho bajo todos puntos de vista, cual

no podía por menos de suceder siendo hija de un tan esclarecido ingenio que es honra de Galicia.

Además de la sociedad que represento, quedo muy obligado a su fina atención para conmigo deseando tener un motivo para poder demostrar a V. mi eterno reconocimiento.

Reciba V pues mi enhorabuena con los sentimientos más distinguidos de la más alta consideración con que soy de V. affmo. s. s. q. b. s. m. Pascual Veiga [rubricado].

O texto d' *Os Pinos* enviado por Pondal e louvado por Veiga é, sen ningunha dúbida, o que aparece no Prospecto do Certame Musical convocado polo Orfeón nº 4 da Coruña, dirixido na altura por Veiga: está datado na Coruña, no 22 de maio de 1890 e asinado por Pascual Veiga como Presidente da Comisión do Certame e Francisco Tettamancy como primeiro secretario. O xurado internacional, presidido polo músico francés Laurent de Rillé, tiña que atribuír o “premio de composición” (2º) á mellor “Marcha Regional Gallega”, como se recolle nas “Bases” do Certame<sup>36</sup>:

2.º Una valiosa *Pluma de oro*, concedida por el Ilustrísimo Sr. D. Eduardo Vincenti, Director general de Administración y Fomento del Ministerio de Ultramar, al autor de la mejor **Marcha Regional Gallega**, escrita también para orfeón, sobre las dos primeras octavas de la letra consignada á continuación de este programa, original del ilustre vate don Eduardo Pondal, quedando las restantes para repetir la música, de dos en dos, y la novena como final de la composición, entendiéndose que ésta no podrá exceder de 32 compases de compasillo, sin comprender dicho final<sup>37</sup>.

Precedendo o poema *Adiós á Galicia*, de Salvador Golpe, base para o premio (4º) á mellor Balada composta sobre as dúas primei-

---

36 Sobre o Certame Musical de 1890 é fundamental a consulta de Fernando López-Acuña, “Veiga Iglesias, Pascual”, *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 30, pp. 9-11.

37 A identificación completa do folletino é o seguinte: Orfeón Coruñés Número 4 | La Coruña | Certamen Musical | 1890 | Comisión organizadora del Concurso de Composición, Bandas Militares y Civiles, Masas Corales y Sextetos | Gran Concurso

ras estrofas, o texto último do Himno Galego é o que aparece na derradeira páxina (p. 4) do Prospecto do Certame<sup>38</sup>:

Os Pinos

- |     |  |                              |
|-----|--|------------------------------|
| I   | Que din os rumorosos<br>Na costa verdecente,<br>Ó rayo trasparente,<br>Do prácido luar...?<br>Que din as altas copas<br>D' escuro arume arpado,<br>Co seu ben compasado,<br>Monótono fungar...?              | 5                            |
| II  | -Do teu verdor cingido,<br>É de benígnos astros,<br>Confin dos verdes castros,<br>E valeroso clán,<br>Non dés a esquecemento,<br>Da injuria o rudo encono;<br>Desperta do teu sono,<br>Fogar de Breogán. (1) | 10<br><br><br><br><br><br>15 |
| III | Os boos e generosos,<br>A nosa voz entenden;<br>E con arroubo atenden<br>O noso rouco son;<br>Mas, sós os ignorantes,<br>E férridos e duros,   | 20                           |

---

Internacional. | Tip. La Gutenberg, Barrera, 19, Coruña. Na base nº 11 (baixo a epígrafe “Gran Concurso de Composición, Bandas Militares, Civiles, masas Corales y Sextetos | que se celebrará en el | Salón Escenario del Coliseo de San Jorge | la noche del día 31 de Agosto de 1890 | rigiendo para dicho acto las siguientes BASES”) faise constar o seguinte: “Por cada premio se adjudicará un accésit consistente en un diploma de honor que será otorgado á la obra que alcance un mérito inferior relativo á la premiada, á excepción de la *Marcha regional gallega*, que obtendrá una *Medalla de plata*, concedida por D. Eugenio Carré”.

38 Transcribimos sen modificación ningunha o texto do Himno, acrecentando unicamente a numeración das estrofas e dos versos.

- Imbéciles e escuros,  
 No-nos entenden, non.
- IV Os tempos son chegados, 25  
 Dos bardos das edades,  
 Q' as vosas vaguedades,  
 Cumprido fin terán;  
 Pois donde quer, gigante,  
 A nosa voz pregóa 30  
 A redenzón da bóa  
 Nazón de Breogán.
- V Teus fillos vagorosos,  
 En quen honor só late,  
 A intrépido combate, 35  
 Dispondo o peito ván;  
 Sé por tí mesma libre  
 D' indígna servidume,  
 E d' oprobioso alcume,  
 Región de Breogán. 40
- VI Á serva Lusitania,  
 Os brazos tende amigos;  
 Q' ós éidos ven antigos,  
 Con un pungente afán;  
 E cumpre as vaguedades 45  
 Dos teus soantes pinos,  
 D' uns mágicos destinos,  
 Oh grey de Breogán!
- VII Amor de terra verde,  
 Da verde terra nosa; 50  
 Encende á raza briosa,  
 D' Ousinde e de Froxán;  
 E aló nos seus garridos,  
 Justillos, mal constreitos,  
 Os doces e albos peitos 55  
 Das fillas de Breogán.

- VIII Q' a nobre prole insinen,  
 Fortísimos acentos;  
 Non mólidos concentos,  
 Q' á vírges só ben 'stán; 60  
 Mas os robustos écos,  
 Q' oh pátria, ben recordas,  
 Das sonoras cordas,  
 Das arpas de Breogán.
- IX Estíma non s' alcanza, 65  
 C' un vil gemído brando;  
 Cal quen requer rogando  
 Con voz q' esquecerán;  
 Mas c'un rumor gigante,  
 Sublime e parecido 70  
 Ó intrépido sonido  
 Das armas de Breogán!

(1) Antigo caudillo de los celtas gallegos.

Pascual Veiga, como Presidente da Comisión do Certame, non podía presentarse ao concurso, que tería como acto final a interpretación conxunta por parte de todos os orfeóns da marcha gañadora; mais se o premio ficaba deserto os orfeóns deberían interpretar a música que Pascual Veiga compuxera para *Os Pinos*, cuxa partitura xa fora asinada polo músico mindoniense no día 13 de xullo.

Na realidade, o primeiro premio foi para o músico catalán Ivo Gotós, mais non deu tempo a preparar a execución final, que non tivo lugar, como tampouco se interpretou a versión de Pascual Veiga, que, a partir destas datas, abandona a dirección do Orfeón e continúa a súa actividade en Madrid.

A pesar de que hai noticias certas sobre ensaios do Himno Galego na Coruña (polo Orfeón nº 4) e sobre varias interpretacións en diferentes ocasións, a verdadeira difusión e 'oficialización' do Himno comeza en 1907, a partir do enérxico activismo de Xosé Fontenla no Centro Galego da Habana<sup>39</sup>. Acollido, a

39 Con todo, pode ser significativo para a difusión do Himno o comentario recollido



partir dese momento, polo movemento galeguista e nacionalista como Himno definitivo, deberase esperar a 1984 en que a Lei de Símbolos da Xunta de Galicia (do 5 de maio de 1984) o converta definitivamente en Himno Galego recoñecido institucionalmente a todos os efectos<sup>40</sup>.

### *XOSÉ FONTENLA LEAL E A CONSOLIDACIÓN DO HIMNO*

O verdadeiro promotor da consolidación e ‘oficialización’ do Himno no seo da comunidade galega en Cuba e mais no seu Centro Galego, onde, como xa dixemos, foi solemnemente interpretado o 20 de decembro de 1907, foi Xosé Fontenla Leal, emigrante na Habana, de formación autodidacta e entusiástico activismo cultural.

Porén, dun modo errado, á súa persoa foi atribuído, tradicionalmente, o papel fundamental na xénese do Himno Galego

---

en *Vida Gallega* (“El himno regional de Galicia”, nº 28, 30-11-1910):

“En la Habana –nos decían hace muy pocos días– se conoce, se toca, y se canta el himno de Galicia. ¿Por qué en la región no se canta, ni se toca, ni casi se conoce? [...]”

Pero el himno gallego también se toca en el corazón de nuestra pequeña patria.

Este descubrimiento es obra de nuestros redactores. Se realizó no ha mucho. Fué uno de los pasados días de cambios de mutuas afecciones entre pueblos gallegos.

Visitaban nuestros compañeros la Escuela de Sordomudos y Ciegos de Santiago. Recorrían las clases. Llegaron á la clase de música.

Estaba el recinto envuelto en una semiobscuridad que pasaba de esta medida, que era casi obscuridad completa. ¿Para qué necesitan de la luz los ciegos?

Había ambiente de misterio, de encanto, de religiosidad en el aula. Una voz amiga hizo saber que entraba allí la representación de VIDA GALLEGA. Y entonces, una feliz inspiración acercó á los ciegos al piano y puso los violines en sus manos.

Y de aquel terceto brotó el himno gallego, el que jamás habíamos oído, el que es popular en Cuba y aquí no conocen los gallegos. [...]

Hé ahí el himno regional de Galicia. Este es el que se toca y se canta en las fiestas que nuestros paisanos celebran en América. Tengamos nuestra admiración para esas notas viriles y para esos versos valientes. Y amemos á la pequeña patria en su música poética, vibrante como un grito de llamada á las fuerzas regionales, soñadora como nuestro espíritu lleno de vaguedades de un dolor que casi nunca vive sino en los antros de misterio de nuestras nostalgias”.

Na revista *Estudios Gallegos* (Madrid, nº 21, Noviembre 1916), a edición dos versos do Himno leva a seguinte nota: “Reproduzimos a letra, qe moitos desean conozere desqe se ten cantado en barias festas de distintas bilas gallegas. A música, como e sabido, e do maestro Veiga”.

40 Sobre os diversos avatares políticos e institucionais do Himno, vid. M. Ferreiro / F. López-Acuña, “O Himno: historia, texto e música”, en *Os símbolos de Galicia*, Consello da Cultura Galega / Real Academia Galega [no prelo].

como peticionario expreso da música e do texto<sup>41</sup>. Así, por exemplo, Francisco Camba lembra a suposta orixe do Himno, considerando a Xosé Fontenla como motor imprescindíbel no proceso, cunhas palabras críticas a respecto da súa figura e das súas actividades:

Hace ahora seis años, poco más ó menos, fué cuando se le ocurrió á Fontenla, de un modo brusco, al levantarse de la cama, esa necesidad del himno gallego. Le pidió aquel mismo día la letra á Curros, el gran poeta regional voluntariamente desterrado en la Habana, y la música á Chané, el mejor compositor gallego de toda la isla. Pero se murió Curros sin consideración ninguna, y Chané, educado en la escuela romántica, habló de esperar un suceso importante; una revolución, un motín siquiera, que justificase el nacimiento del himno. Fontenla es un hombre impaciente. No pudiendo resignarse á esperar, buscó tres ó cuatro poesías que le parecieron adecuadas y se las mandó á D. Pascual Veiga, diciéndole que eligiese una de las tres para ponerle música de himno.

Pascual Veiga accedió. Todo lo demás, porque, según parece, un himno no está hecho cuando el poeta y el compositor acaban su trabajo, sino que, como un vino destinado á ilustre vida, exige tiempo y cuidados, corrió á cargo de Fontenla<sup>42</sup>.

Unha opinión semellante acerca do proceso de creación do Himno era basicamente compartida polo galeguismo, como mostran, por exemplo, os comentarios de Eladio Rodríguez en 1920:

Acaso por eso mismo sepan muy pocos a estas fechas que el Himno gallego de Veiga y Pondal, hoy popular en todas las partes del mundo donde hay gallegos verdaderos, sólo a D. José Fontenla se debe. Él concibió la idea, él la meditó y la puso en práctica, él trabajó con ahinco por su realización, él rogó a nuestro Pondal que escribiese la letra, él interesó del maestro

41 Vid. unha síntese biográfica de Xosé Fontenla en X[osé] N[eira] V[ilas], "Fontenla Leal, José", en *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 13, pp. 188-189.

42 Cf. F[rancisco] C[lambal], *op. cit.*

Veiga que compusiese la música, él gestionó en la Habana que se pusiese en los atriles; y cuando vió coronados por el éxito todos estos esfuerzos pacientes y patrióticos, pudo con lágrimas de emoción oírlo en público por primera vez, entre clamorosas ovaciones, en una velada que el 20 de Diciembre de 1907 se celebró en el Gran Teatro del «Centro Gallego», en honor precisamente del autor de la música D. Pascual Veiga, fallecido en Agosto del año antecedente.

Y más tarde, en 13 de Diciembre de 1908, la Junta general del propio «Centro Gallego», puesta en pié, aprobó una moción del señor Fontenla declarando oficial el Himno para todas las fiestas que la gran Sociedad celebrase.

En el archivo de la Real Academia Gallega se conservan cuidadosamente, como preciadas reliquias una parte de la correspondencia que nuestro llorado amigo sostuvo con tal motivo con los autores del *Queixumes dos pinos* y de *La Alborada*; las notaciones musicales del Himno, escritas por el mismo Veiga, y otros curiosos e interesantes detalles que prueban hasta qué punto era único nuestro conterráneo en amor a esta su patria gallega<sup>43</sup>.

Certamente, os “curiosos e interesantes detalles” deben referirse (para alén de redaccións manuscritas do poema) tanto á carta que Pascual Veiga dirixiu a Xosé Fontenla (1906), como á que este escribiu a Eduardo Pondal (1910), ambas as dúas relacionadas co Himno.

O primeiro elo dunha secuencia documental que provocou confusión na interpretación do proceso de nacemento do Himno, é a carta enviada desde a Habana por Xosé Fontela a Pascual Veiga, datada a 31 de maio de 1906:

Estimado Señor: he recibido carta de mi amigo el Señor Manuel Díaz, en la cual me dice de que Ud. ya terminó la música de *Os Pinos*, poesía de nuestro ilustre Bardo D. Eduardo Pondal; con este motivo es conveniente que nos mande la partitura para hacer las planchas en ésta, que nos sale más barato,

43 Cf. Eladio Rodríguez González, “Don José Fontenla Leal”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, Coruña, nº 136, 1º de Agosto de 1920, pp. 171-172.

por las razones siguientes: el que tiene el honor de escribirle estas letras es grabador *Litógrafo* y con este motivo las planchas no nos cuestan nada y la impresión costará muy poco, de manera que fácilmente comprenderá el por qué [1v] hacemos la edición en ésta.

Para que pueda corregir las faltas que tengan [sic] el trabajo grabado le mandaré 2 ó 3 pruebas, para que pueda corregir.

La edición que se haga será para Ud., ya le daremos cuenta de los ejemplares que se tiren, y se le entregará el numero íntegro de la edición.

Lo que deseamos saber es lo que lleva Ud. por su trabajo, así es que le ruego nos lo diga.

La partitura la manda bien empaquetada y certificada.

Me es sumamente grato el tener este momento de alegría para mí, al comunicarme con el eminente autor de la *Alborada*, que tanto hace sentir a todos los gallegos que estamos [2r] alejados de nuestro país. ¡Ojalá que su nueva obra levante el entusiasmo patriótico de nuestros paisanos con el fin de engrandecer a nuestra Galicia!

Sin más que decirle puede Ud. mandar lo que guste, que estoy dispuesto a servirle y sabe que siempre tiene en éste un amigo y admirador. S. S. S. Q. B. S. M. José Fontenla [rubricado].

Antes de cerrar esta carta, se me ocurre indicarle lo conveniente que será el que la partitura sirva también para piano solo, en la misma forma que Ud. arregló en su Obra *A Escala*, que sirve para Orfeón y al mismo tiempo para piano.

Vale.

Su casa Apodaca 55.

Esta petición ten a seguinte contestación epistolar de Pascual Veiga (en carta mecanografiada en Madrid o día 23 de xuño de 1906, data tamén rexistrada no carimbo):

Mi distinguido paisano: Le agradezco con toda el alma las bondadosas frases con que recuerda mis antiguas campañas artísticas.

Había terminado la partitura inspirada en la poesía de D. Eduardo Pondal, cuyo título es “Os Pinos”, antes de que me

amagara el fuerte ataque de *grippe* que aún hoy me retiene en la cama. Bastante aliviado ahora, se la remito a V., en un certificado, por el mismo correo que llevará estas líneas.

Respecto a la edición íntegra que V. me ofrece, después de estimar en lo mucho que significa la delicadeza de tamaño obsequio, encargo a V. que la otorgue a ese “CENTRO GALLEGO DE LA HABANA”, a fin de que el mismo expenda los ejemplares ingresando en la caja de tan patriótica sociedad el producto de la venta, en concepto de donativo que, en compañía de V. y demás editores, rinde también este viejo músico a dicho benemérito Instituto regional.

Comprenderá V. que mi trabajo no admite señalamiento de precio; éste lo decidirá el éxito que mi obra alcance: no se puede medir por su extensión relativamente corta.

Mas si VV. quieren corresponder a mi labor con mil pesetas, las aceptaré tan gustoso como reconocido, sobre todo por la oportunidad de recibirlas en el trance de una enfermedad nada breve.

Salude en mi nombre a todos los compatriotas que no olvidan a este veterano de las lides para conservar el fuego de la fe en las gloriosas tradiciones y en los grandes destinos de Galicia.

Reciban todos mi más entrañable expresión de gratitud ilimitada.

Un efusivo apretón de manos encargo a V. para D. Manuel Díaz.

Siempre a V. s. incondicional y amigo Q. L. B. L. M. Pascual Veiga [rubricado].

Por outra banda, tamén na RAG se garda unha carta autógrafa de Xosé Fontenla a Eduardo Pondal<sup>44</sup>, dunha data moi posterior (Habana, 29 de abril de 1910), relacionada co Himno:

Mi distinguido amigo y meritísimo conterráneo: De retorno en la Habana el amigo Nan, experimenté una viva satis-

---

44 Xa publicada en M. Ferreiro, *Pondal: do dandysmo á loucura, op. cit.*, pp. 224-225.

facción al darle la bienvenida, no sólo por estrechar la mano de un gallego *enxebre*, sino porque él era portador del obsequio, simbolizado en un abrazo, que usted ha tenido a bien enviar para el viejo luchador por la prosperidad de Galicia y la glorificación de sus hijos esclarecidos.

Yo no sé cómo agradecer a usted, señor Pondal, la delicada atención que me ha dispensado, másimamente cuando no tengo otros méritos para merecerla que el ser un sincero admirador de sus versos varoniles, saturados siempre de un sabor [sic] netamente regional.

Mil gracias, pues, y acepte mi más cordial saludo.

No sabe usted los deseos que tengo de conocer su grandiosa obra *Os Eoas*.

Y a propósito del poema: yo me permitiría rogar a usted, interpretando los deseos de varios admiradores suyos, que haga una edición de sus obras completas, pues nadie como usted puede dirijirla y presentarla cuidadosamente corregida. De lo contrario, corre usted el riesgo de que salga deslucida, y esto es lo que no quisiéramos los que de veras le admiramos.

Le remito la música del Himno, acompañada de su orijinalísima poesía *Os Pinos*; como usted verá, no quise suprimir el verso que empieza *A nobre Lusitania*, porque entiendo que sufría el conjunto de la poesía, además encierran las estrofas unas ideas tan hermosas basadas en la unión de Galicia y Portugal que de ningún modo quise cumplir el encargo que de usted me trajo el amigo Peinó.

Por lo tanto queda en pie mi petición de rogarle escriba otro verso final y de esa manera la poesía no quedará coja para la música.

Las razones que usted alegó de que la letra de los Himnos tienen que ser cortas, son de gran peso, pero fíjese que la Marsellesa y otros cantos de diferentes Naciones tienen la letra muy larga.

Si usted atiende mi ruego deseo me mande la poesía *Os Pinos* completa y escripta de su puño y letra con el fin de guardarla como se guarda una reliquia, y que acompañe al manuscrito de la música de Veiga, que conservo en mi poder.

Con recuerdos del amigo Peinó, que me los ha dado de usted a su regreso a la Habana, se ofrece de usted afetísimo amigo, y servidor que le admira, José Fontenla [rubricado].

Perdida a memoria histórica dos feitos, probabelmente foron estes documentos os que provocaron o equívoco sobre o papel desenvolvido por Xosé Fontenla e mais por Pascual Veiga e Eduardo Pondal na creación, consolidación e difusión d'Os *Pinos* como Himno Galego, seguramente ao ser interpretada a primeira carta como unha petición para a elaboración da música, cando, na realidade, o que o emigrante cubano solicita é unha copia da partitura que, como vimos, fora composta quince anos antes<sup>45</sup>.

De todos os xeitos, aínda que puntual e fragmentariamente, a orixe certa do texto e música do Himno foi lembrada en 1927 por *A Nosa Terra* coa alusión ao Certame de 1890<sup>46</sup>, así como, con maior desenvolvemento, nos datos subministrados por Lence-Santar en 1942, sen dúbida polo coñecemento das respostas epistolares que o bardo bergantiñán enviara a Pascual Veiga<sup>47</sup>.

Mais é en 1972, a partir da publicación das tres cartas dirixidas en 1890 por Pascual Veiga a Eduardo Pondal solicitándolle

---

45 Esta crenza perviviu até épocas ben recentes, impulsada por un breve artigo divulgador de Juan Naya ("El himno gallego. Notas para su historia", *Galicia*. Revista del Centro Gallego de Buenos Aires, nº 58, Julio-Agosto, 1971, pp. 22-23), onde se repite literalmente a Francisco Camba e a Eladio Rodríguez. Os datos deste artigo foron recollidos e divulgados en *La Voz de Galicia* (vid. Juan Ramón Díaz, "El 'himno gallego' y sus autores", 10-9-1971), chegando á redacción da entrada dedicada a Xosé Fontenla na *Gran Enciclopedia Gallega* (vid. nota 41) ou, aínda, a traballos moito máis recentes, a pesar de que o esquema básico do nacemento do Himno xa fora establecido en 1972 por Amado Ricón Virulegio (vid. Victoria Armesto, "José Fontenla y el himno gallego", *Los hijos cautivos de Breogán. El rastro de Castela en América*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro, 1986, pp. 126-132).

46 Vid. "O noso Hino", *A Nosa Terra*, A Cruña, nº 240, 1º de Setembro de 1927, p. 7.

47 Vid. E. Lence-Santar y Guitián, "Pascual Veiga", o primeiro dos artigos incluídos na revista *Mondoñedo*, que, co título xeral de "1842-1942. Primer Centenario del nacimiento de Pascual Veiga, autor de la gloriosa "Alborada Gallega". Se celebra por iniciativa de D. Eduardo Lence-Santar y Guitián, Cronista de esta Ciudad", está dedicada enteiramente á figura do músico mindoniense, sendo escrita na súa totalidade polo cronista oficial de Mondoñedo.

un texto para o futuro himno galego<sup>48</sup>, cando comeza a ser difundida a verdadeira orixe do texto, que será recollida en diversas obras divulgadoras sobre a cuestión<sup>49</sup>.

---

48 Vid. Amado Ricón, "Origen y sentido del himno gallego", *op. cit.*, pp. 47-66.

49 Vid., por exemplo, Baldomero Cores Trasmonte, *Los símbolos gallegos*, *op. cit.* (o esquema básico xa aparecera na voz "Himno gallego" da *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 17, pp. 122-126, do mesmo autor), así como Xosé Filgueira Valverde, *O Himno Galego. Da "Marcha do Reino de Galicia" a "Os Pinos" de Veiga e Pondal*, Caixa de Pontevedra, 1991. Este folleto resulta da compilación de artigos anteriores, que, á súa vez, xa estaban recollidos no *Segundo Adral*, Sada/A Coruña, Ed. do Castro, 1981 ("A marcha do Antigo Reino de Galicia", pp. 217-219; "O Himno Galego", pp. 220-225; "Pondal escribe «Os Pinos»", pp. 226-232; e "Fogar de Breogán", pp. 233-236). De todos os xeitos, a exposición máis documentada do proceso pode acharse en Fernando López-Acuña, "Veiga Iglesias, Pascual", *op. cit.* Véxanse, tamén, Cora, X. de / Pardo de Neyra, X., *Pascual Veiga*, Xunta de Galicia, 1996; X. Neira Vilas, "Xénese e consolidación do Himno Galego", Apéndice en *Crónicas galegas de América (Rolda Terceira)*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro, 2001, pp. 325-383; e Cora, J. de, *Pascual Veiga*, Lugo, El Progreso, 2002.





## A DERIVA TEXTUAL D'OS PINOS

O feito de *Os Pinos* ser un poema que se dotou historicamente dun alto valor simbólico, converténdose as catro estrofas iniciais nun texto popular (cantado) e reproducido constantemente en todo tipo de publicacións, levou a que a acumulación de erros, as falsas interpretacións etc. se multiplicasen, nun proceso que acabou alterando significativamente o texto do poema e, por conseguinte, o contido do Himno<sup>50</sup>.

Xa a partir dos primeiros momentos da aparición escrita d'*Os Pinos*, o texto pondaliano comeza a ser sometido non só aos criterios gráficos particulares de cada editor e/ou publicación<sup>51</sup>, senón tamén a un proceso de acumulación de erros lingüísticos, interpretativos e, en definitiva, textuais, que son notorios pola súa cantidade e transcendencia.

Despois do Prospecto do Certame, a primeira publicación que recolle o texto do poema é o xornal lugués *A Monteira* (31-5-1890)<sup>52</sup>, que, para alén dunha evidente gralla (52: Froxán] Ero-xán), reconverte *esquecer* en *esquencer* (13: esquecemento] esquencemento, 68: esquecerán] esq[ul]encerán), omite o signo de admiración final e introduce un primeiro castelanismo que, desgrazadamente, aparecerá na futura versión oficial de 1984 (20: rouco] ronco).

Algo semellante acontece na revista cubana *El Eco de Galicia* (5-7-1890)<sup>53</sup>, que, recollendo tamén as bases do certame musical, presenta unha versión en que os erros xa comezan a multiplicarse: grallas (21: os] ó; 56: fillas] filas; 70: e] ó), erros de interpretación (14: o] ô; 67: quen] quer), modificacións lingüísti-

---

50 Como, por outra parte, tal e como lembrabamos no Limiar, acontece, en xeral, con toda a lírica pondaliana.

51 Non detallaremos, agás as significativas, as variacións estritamente gráficas de cada publicación, que afectan ao tratamento de <y> e <j, g+e, i>, así como ao uso de apóstrofos nas crases e de trazos en certos encontros da preposición *en* con artigos ou demostrativos.

52 Vid. "Certame musical n-a Cruña", *A Monteira*, Lugo, nº 35, 31-5-1890, pp. 277-278.

53 Vid. "Certamen musical en La Coruña", *El Eco de Galicia*, Habana, 5-7-1890, nº 419, pp. 2-3.

cas (9: cingido] cinguido; 68: esquecerán] esquencerán) e mudanzas lexicais (12: clán] chán).

Mais o texto do Certame Musical de 1890 aínda era a referencia fundamental e a presenza de erros aínda era relativamente limitada en número e en importancia.

Despois da aparición do poema e a case inmediata publicación n'*A Monteiro* e *El Eco de Galicia*, as seguintes edicións producíronse na Habana, o centro oficializador e difusor do texto pondaliano como Himno Galego, cuxa interpretación solemne se produciu, como xa antes indicamos, na capital cubana o día 20 de decembro de 1907. Previamente, a revista *Galicia*, primeiro en 1905 e despois en 1907, recolleu e publicou o texto íntegro, cun nivel de deturpación textual sorprendente.

A versión de 1905<sup>54</sup> acumula unha grande cantidade de erros e manipulacións, xa que, a carón de grallas (9: ci'inguido; 21: so'os), modifica diversas opcións lingüísticas pondalianas (9: cingido] ci'inguido; 21: sós os] so'os; 21, 61, 69: mas] mais; 68: esquecerán] esquencerán), altera o léxico do texto (12: clán] chán; 22: férridos] feridos<sup>55</sup>), e corrompe textualmente a expresión poética (60: q'al q'as), mesmo impedindo a comprensión da sexta e sétima estrofa do poema: 41: ven] ben; 53: e aló] c'a-ló; 67: quen] quer.

A versión de 1907<sup>56</sup> só perpetúa da de 1905 a lección errada *cinguido* (v. 9), mais reintroduce o castelanismo *ronco* (v. 20), que xa aparecera n'*A Monteiro*, ao tempo que simplifica graficamente *bos* (v. 17), corrixe *c'un* en *con* (v. 69) e erra ao interpretar *q'os* (v. 43) como unha contracción da prep. *con* co art. (*c'os*), ademais de acumular moitos erros de imprenta: 13: non] gon; 24: no-nos] n-o nos; 39: d'oprobioso] d'o oprobioso; 67: cal quen] calquen; 70: sublime] subeime).

54 Pondal, Eduardo, "Os Pinos", *Galicia*. Organo general de la colonia gallega y sociedades regionales en Cuba y defensor de los intereses gallegos en América, Habana, nº 18, 30-4-1905, p. 4.

55 Talvez debamos considerar que a intención foi pór *féridos*, tendo en conta que no v. 59 aparece *molidos*, sen acento gráfico.

56 Pondal, Eduardo, "Os Pinos", *Galicia*. Organo general de la colonia gallega y sociedades regionales en Cuba y defensor de los intereses gallegos en América, Habana, nº 31, 4-8-1907, p. 4.

Mais é a versión de 1909, aparecida nos *Apuntes para la historia del Centro Gallego de La Habana*<sup>57</sup>, a que terá maior transcendencia para o futuro textual do poema, porque dela se derivan moitas outras que podemos rastrexar a partir da repetición textual de erros xunto coa aparición doutros novos. Practicamente, incorpora todos os anteriores (9: *cinguido*; 12: *chan*; 21: *mais, só, féridos*; 53: *qu'aló*; 60: *q'as*) e acrecenta moitos outros: malinterpreta o posesivo nos vv. 18, 20 e 30 utilizando a segunda persoa e anulando, dese xeito, o xogo dialóxico entre a pregunta inicial aos “rumorosos” e a resposta destes<sup>58</sup>, instaura para o futuro o erro *calquer* a partir de *cal quen* no v. 67, así como a forma *subrime* no v. 70, e reinterpreta o v. 43 a partir do erro *ven > ben* (*Os eidos ben antigos*) completando a corrupción iniciada en 1905 na revista *Galicia* por medio dun proceso reinterpretativo en que a engranaxe de refacción funciona de maneira inexorábel.

As consecuencias dalgúns destes erros son evidentes. A partir de agora, a primeira parte da sexta estrofa fica desvirtuada e reinterpretada cunha serie encadeada de mudanzas banalizadas: *qu'os eidos ven antigos > qu'os eidos ben antigos > ós eidos ben antigos*:

A nobre Lusitania  
Os brazos tende amigos,  
Os eidos ben antigos,  
Con un pu[n]xente afán (vv. 41-44).

E a sétima estrofa fica sen sentido, polo fallo sintáctico a partir da reconversión da conxunción *e* en *que*, ficando a segunda parte sen verbo principal:

Amor de terra verde,  
Da verde terra nosa,  
Encende á raza briosa,

57 *Apuntes para la historia del Centro Gallego de La Habana de 1879 á 1909*, Habana, Imprenta “Avisador Comercial”, de Miranda, López Seña y C<sup>a</sup>., 1909, p. 193.

58 Sorprendentemente, este mesmo erro reaparecerá no futuro, chegando aos nosos días nalgunhas reproducións do Himno.

D' Ousinde e de Froxán;  
 Qu' aló nos seus garridos  
 Xustillos, mal constreitos,  
 Os dôces é albos peitos  
 Das fillas de Breogán (vv. 59-56).

O texto editado nos *Apuntes...* ten, ademais, a particularidade de presentar unha innovación na cualificación de Lusitania no v. 41, que agora é considerada *nobre* (no canto de *serva*), e que talvez debemos aceptar, xa que pode responder a unha copia pondaliana enviada a Xosé Fontenla.

Esta versión de 1909 é a que se difunde por Galiza a partir de 1910 a través da revista viguesa *Vida Gallega*<sup>59</sup>, que recolle unha copia textual da edición cubana, da mesma maneira que é a base para a publicación en abril de 1917, despois da morte de Pondal, do texto d'*Os Pinos* no *Boletín* da Real Academia Galega<sup>60</sup>, de onde pasou a todas as edicións modernas.

O confronto entre os textos evidencia que o *Boletín* da RAG segue a edición dos *Apuntes...* de 1909 (e de *Vida Gallega* de 1910), xa que coincide literalmente en todos os erros<sup>61</sup>, agás a restauración da forma correcta *rouco* (v. 20) e das verdadeiras formas do posesivo nos vv. 18, 20 e 30, introducindo, asemade, unha nova mudanza (49: del da), que tamén pasará ás futuras edicións.

Esta edición de 1917 tamén presenta outra innovación importante, cal é a incorporación dunha nova estrofa final no poema, que constituiría a décima, solicitada tamén por Xosé Fontenla en 1910. “Por lo tanto queda en pie mi petición de rogarle

59 Vid. “El himno regional de Galicia”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 28, 30-11-1910. Obviamente, a partir de aquí vai aparecer tamén noutras publicacións: vid., por exemplo, a edición que aparece dos 32 vv. do Himno na *Gaceta de Galicia*, Santiago de Compostela, 30-8-1916, ou a versión que se publica, cos peculiares criterios gráficos de Aurelio Ribalta, en *Estudios Gallegos*, Madrid, nº 21, Noviembre 1916, p. 269 (coa particularidade de introducir por primeira vez o hiperenxebriismo *ñorantes* no v. 21).

60 Vid. “Don Eduardo Pondal”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. X, nº 116, 1-4-1917, p. 207.

61 Ademais de, significativamente, coincidir na anulación das crases do v. 57 (*que á*) e do v. 62 (*que job*), conservando todas as restantes.

escriba otro verso final y de esa manera la poesía no quedará coja para la música”, dille a Pondal o difusor do Himno, seguramente para procurar simetría na interpretación, porque as bases do Certame de 1890 estabelecían unha execución musical que abranxese dúas oitavas para ser repetida até a novena estrofa, final da composición. De onde procede esa “nova” estrofa d’Os *Pinos* publicada por vez primeira en 1917? A recente aparición na RAG dunha carta de Pondal a Fontenla, datada no día 1 de xaneiro de 1913, aclara a cuestión, pois o poeta envía efectivamente o texto desa estrofa, perante a insistencia do difusor galego-cubano do Himno; e a Academia, após a morte de Pondal, incorpóraa ao texto do poema sen considerar que é certamente dubidoso que deba ser incluída no texto definitivo d’Os *Pinos*, visto que existen varios versos que non presentan acentuación na segunda sílaba, o que demostra, por outra parte, que foi produto da insistencia de Fontenla nun momento en que o poeta vivía os seus derradeiros anos inmerso nun proceso de dificultoso estado físico e mental, o cal só lle permitiu reaproveitar a redacción Xe do terceiro estrato da redaccións previas do poema (vid. *supra*) para satisfacer a demanda de Xosé Fontenla:

Gallegos, sede fortes,  
 prontos a grandes feitos;  
 aparelláde os peitos  
 a glorioso afán;  
 fillos dos nobres celtas,  
 fortes e peregrinos,  
 luitade pl’os destinos  
 dos eidos de Breogán.

O texto editado pola RAG á morte do poeta en 1917 é incorporado á sección de “Poesías inéditas” que a Academia acrecenta á edición de *Queixumes dos Pinos* en 1935 para celebrar o centenario de Eduardo Pondal<sup>62</sup>. A edición académica presenta

62 Academia Gallega, *Queixumes dos pinos (2ª edición) y Poesías inéditas de Eduardo Pondal*, La Coruña, Imp. Zincke Hermanos, 1935.

os mesmos erros que a anterior, aínda que se producen algunhas innovacións gráficas de relevo e se acumulan novas alteracións do texto pondaliano. Por unha banda, os editores da RAG acomodan graficamente aos seus criterios o texto do poema<sup>63</sup>: a contracción *ó* é agora reconvertida, por vez primeira, en *ao* (vv. 3, 71), simplifican a grafía de *boos* en *bôs* (v. 17), ao tempo que, contraditoriamente, reconverten *só* en *soo* (v. 34; mais *só* no v. 60), consolidando, por tanto, *soo* (orixinal *sôs*) no v. 21, e introducen unha asimilación inexistente no orixinal (61: mas os > mais os > mail-os). Por outra banda, seguindo a política de “galeguización” a que someteron todos os textos pondalianos, mudan o orixinal *encende* en *acende* (v. 51) e, infelizmente, hipe-renxebrizan o correcto *ignorantes* en *iñorantes* (v. 21). E, aínda, finalmente, volta a aparecer o castelanismo *ronco* no v. 20, substituíndo o orixinal *rouco* do texto do Certame.

Consolidáanse, así pois, todos os erros anteriores e aparecen outros novos nunha edición fundamental por a versión da Academia se constituír na degradada vulgata de onde procederán todos os textos pondalianos editados a partir de 1935<sup>64</sup>.

63 Véxase unha detallada análise dos criterios de edición e da manipulación textual que a RAG fai dos textos pondalianos en M. Ferreiro, “Introdución”, en Eduardo Pondal, *Poesía Galega Completa*. Vol. I. *Queixumes dos pinos*, *op. cit.*, pp. XXII-XXVII.

64 Todas as edicións –quer do Himno, quer do poema completo– cronoloxicamente intermedias entre 1917 e 1935 (publicacións n’*A Nosa Terra*, antoloxías, follas soltas, edicións publicitarias...) coinciden, en maior ou menor medida, na persistencia dos erros fundamentais. Vid., por exemplo, “Eduardo Pondal. Os Pinos”, *A Nosa Terra*, 1-3-1924, nº 198; “O noso hino”, *A Nosa Terra*, 1-9-1927, nº 240, p. 7; “Do noso bardo. Himno Galego”, *A Nosa Terra*, 25-7-1934, nº 341, p. 1; *Escolma de poesías de Pondal*, Suplemento nº 22 de *Nós*, Setembro, 1930; Sociedade Nazionalista Pondal, *Escolma de poesías de Edoardo Pondal. Lembranza e bomaxe no centenario do nascimento do poeta*, Bos Aires, Febreiro 6 do 1935; etc.

E, como xa dixemos, a aparición da edición da Real Academia Galega condicionou todas as edicións posteriores a 1935. Como mostra, véxanse algunhas publicacións didácticas (Ultreya, *Os nosos cantos*, Pontevedra, 1932, ou Josefa Iglesias Vilarelle, *Método de lectura*, Seminario de Estudos Galegos. Publicacións Escolares, s.d.), ou diversas follas voandeiras tamén ligadas ao nacionalismo, como as das Irmandades da Fala ou as “Follas do Partido Galeguista”, en plena posguerra, difundidas en Buenos Aires ou México (1944). A partir de 1970, o poema aparece en numerosas antoloxías literarias, tanto galegas como extragalegas.

Deste xeito, a última edición fundamental antes da Lei de Símbolos de 1984, isto é, a de Xosé María Álvarez Blázquez<sup>65</sup>, é unha reprodución literal do texto académico, que só modifica para corrixir o erro de imprenta do v. 36 (*oponde* > *opondo*) e para acomodar formalmente e á grafía moderna aqueles aspectos que difiren dos actuais, que, de todos os xeitos, non xustifica a eliminación dos puntos suspensivos efectuada polo ilustre galeguista nas dúas preguntas iniciais do texto. Posteriormente, aínda foi recollida en 1985 a obra de Pondal por Xavier Senín<sup>66</sup>, continuando o texto anterior, polo que haberá que esperar ás edicións de 1996 (con nova versión en 1997) e de 2001 para dispor dunha edición crítica do poema que restaurase o texto orixinal<sup>67</sup>.

---

65 Eduardo Pondal, *Queixumes dos pinos e outros poemas*, Vigo, Castrelos, 1970.

66 Pondal, Eduardo, *Queixumes dos pinos e outros poemas*. Ed. ó coidado de Xavier Senín, Vigo, Galaxia, 1985. Desta edición proceden os textos pondalianos escolmados nas múltiples antoloxías publicadas nas dúas últimas décadas.

67 En 1996 saíu do prelo a primeira edición do presente estudo, cuxos elementos fundamentais, con modificacións pola documentación recuperada en 2000, foron incorporados á edición d'*Os Pinos* no volume que recolle os Poemas Impresos de Eduardo Pondal (vid. nota 9).





## RECUPERANDO O TEXTO (ACTUALIZADO) D'OS PINOS

A progresiva e acrítica acumulación de innovacións no texto d'Os Pinos, desde a súa publicación inicial en 1890 até a edición-vulgata de 1935 só pode ser xulgada como unha grave alteración da vontade pondaliana, expresada a través da publicación inicial e mais do recorte dese texto procedente do Arquivo Parga Pondal, en que a única corrección do poeta é a efectuada no título do poema, que é riscado e substituído por *Breogán*. É máis, o feito de que parte das alteracións impidan a comprensión do texto tal como foi transmitido historicamente (vid. vv. 41-44 e 49-56) confirma que as mudanzas non responden á vontade do poeta, nin sequera ao proceso de popularización: son produto quer de cambios mecánicos, quer de lapsos, quer de cambios propositados –con consciencia ou por descoñecemento– dos diversos editores nas sucesivas publicacións do texto, de modo que moitas das modificacións comentadas, xunto con outras novas (*ronco*, *iñorantes*, eliminación dos puntos suspensivos nos vv. 4 e 8 etc.), chegaron a formar parte do texto oficial do Himno, que procede, sen dúbida ningunha, da supracitada edición de 1970. Máis aínda: o propio poeta tiña conciencia destas alteracións que deturpaban o seu texto, pois en 1913 fai a seguinte observación nunha carta dirixida a Xosé Fontenla: “El texto de nuestro himno contiene no pocas erratas; y ya verémos de corregirlas oportunamente”. Mais a corrección non chegou, pois Pondal, con graves problemas de vista e con fondos desequilibrados psicolóxicos que se agravaron a partir de 1909 e se manifestaron nunha fonda crise persoal pouco despois de escribir esa carta, nunca puido facer ese labor de reparación textual de que estaba tan necesitado o seu máis emblemático texto.

### O TEXTO D'OS PINOS

O texto que agora presentamos actualizado procura o respecto criterioso da edición do autor en 1890, introducindo unicamente modificacións formais e gráficas (indicación do diálogo, acentuación moderna, puntuación axeitada e nivelación moderna das grafías <h>, <y/i>, <g/j/x> e <q/qu> e mais sim-

plificación de *boos*, que conta sempre como unha sílaba métrica), así como coa eliminación do apóstrofo nas crases consolidadas (*d'uns*, *c'uns*) e reposición da vogal naqueles contextos (coa prep. *de*, co pron. *se* e coa conx. *que*) que son produto dos hábitos gráficos da época en que foi xerado o texto:

*Os Pinos*

- |     |  |                              |
|-----|--|------------------------------|
| I   | Que din os rumorosos,<br>na costa verdecente,<br>ó raio trasparente<br>do prácido luar...?<br>Que din as altas copas<br>de escuro arume harpado<br>co seu ben compasado,<br>monótono fungar...?        | 5                            |
| II  | “Do teu verdor cinxido<br>e de benignos astros,<br>confín dos verdes castros,<br>e valeroso clan,<br>non des a esquecemento<br>da inxuria o rudo encono:<br>desperta do teu sono,<br>fogar de Breogán. | 10<br><br><br><br><br><br>15 |
| III | Os bos e xenerosos<br>a nosa voz entenden,<br>e con arroubo atenden<br>o noso rouco son;<br>mas sós os ignorantes<br>e férridos e duros,<br>imbéciles e escuros,<br>non os entenden, non.              | 20                           |
| IV  | Os tempos son chegados<br>dos bardos das edades,<br>que as vosas vaguedades  | 25                           |

- cumprido fin terán,  
 pois donde quer, xigante,  
 a nosa voz pregoa 30  
 a redenzón da boa  
 nazón de Breogán.
- V Teus fillos vagorosos,  
 en quen honor só late,  
 a intrépido combate 35  
 dispondo o peito van:  
 sé por ti mesma libre  
 de indigna servidume  
 e de oprobioso alcume,  
 rexión de Breogán. 40
- VI Á nobre Lusitania  
 os brazos tende amigos,  
 que os eidos ven antigos  
 con un punxente afán,  
 e cumpre as vaguedades 45  
 dos teus soantes pinos  
 duns máxicos destinos,  
 oh grei de Breogán!
- VII Amor de terra verde,  
 da verde terra nosa, 50  
 encende a raza briosa  
 de Ousinde e de Froxán,  
 e, aló nos seus garridos  
 xustillos mal constreitos,  
 os doces e albos peitos 55  
 das fillas de Breogán.
- VIII Que á nobre prole insinen  
 fortísimos acentos,  
 non mólidos concentos  
 que a virxes só ben 'stan;  
 mas os robustos ecos, 60

que, oh patria, ben recordas,  
das sonoras cordas,  
das harpas de Breogán!

- IX      Estima non se alcanza                                  65  
          cun vil xemido brando,  
          cal quen requer rogando  
          con voz que esquecerán;  
          mas cun rumor xigante,  
          sublime e parecido                                  70  
          ó intrépido sonido  
          das armas de Breogán!"

## NOTAS AO TEXTO

0. Á vista das redaccións manuscritas e de posteriores correccións, Pondal dubidou entre o título *Breogán* da versión inicial e mais o definitivo *Os Pinos*, como mostra a corrección autógrafo nun recorte da versión do texto do Certame de 1890 que se conservou no Arquivo Parga Pondal entre outros recortes coleccionados polo poeta. A única mudanza rexistrada aparece no título, que é substituído por *Breogán*; porén, non parece recomendábel acoller esta modificación, sobre todo se temos en conta a permanente obsesión correctora do poeta, que o leva en numerosas ocasións a modificar constantemente textos impresos que xa foran supervisados por el mesmo.

3. Eduardo Pondal, excepto no período final da súa obra (precisamente despois de 1890, data de composición do Himno), distingue nos seus poemas entre a forma contracta *ó* (unha sílaba métrica) e a aglutinación gráfica *ao* (dúas sílabas métricas). O texto do Certame, así como as redaccións manuscritas confirman que a súa opción no texto do Himno foi a solución graficamente contracta no encontro da preposición *a* co artigo *o*, aínda que, posteriormente, o poeta optase pola sistemática grafía *ao*, como o demostra que n'Os *Eoas* nunca apareza *ó(s)*.

Por outra parte, a forma utilizada polo poeta no texto foi *transparente*, en liña coa redución consonántica efectuada tamén no mesmo vocábulo e noutros semellantes que podemos rastrexar na súa produción (sempre con contradicións): *as transparentes gasas* (PI 4.17); *vosas livianas, transparentes gasas* (PI 19.6)<sup>68</sup>.

9. Fronte a *cingir*, na obra pondaliana só se pode documentar as formas *cinguir* ou *cenguir* nos primeiros anos de actividade poética (QP 27.6, 41.20, 72.11, 73.39, 81.83; PI 39.6 e 22, 41.4 e 60.6). Desde moi cedo, *cingir*, isto é, o actual *cinxir*, é a

---

68 Mais véxase *transparente* nos materiais complementarios d'Os *Eoas*, 11 (*E transparente e rígado diamante*).

forma absolutamente maioritaria na produción de Pondal (confirmada, máis unha vez, polo texto do Certame e mais polas redaccións manuscritas do Himno): **Cingida** de nimbos / desprega as súas galas (PI 48.17); *mas dobres lle cingira / unhas cordas de ferro* (PM 16.11); **Cingidas** de ferro, /... / caeran luitando (PM 20.9); *pois un día cingindo / a crinada cimeira* (PM 26.11); e **cingindo** a coraza (PM 26.45); *das súas brillantes armas / cingido e rodeado* (PM 90.6), **cingen** os pés vendoteles / e de contortas correas / **cingen** as pernas potentes (PM 93.40-42), **Cingindo** un rico colar (PM 108.1); **cingido**, humilde, singelo (PA 20.6). Tamén n'Os Eoas aparece en exclusiva esta forma: *As rutilantes armas que cingiran / Non as forjaran Esterope e Bronte* (E 12.3); *E Juan de Logrosán, qu'o fulguroso / Arnés cingío desde adolescente* (E 50.6)<sup>69</sup>; ... **cingidos** d'arneses fulgurosos (E 86.3)<sup>70</sup>; *A cual d'escura tréboa o rostro cinge* (E 142.8); *De mil brillantes formas ideais / Aos ollos dos intrépidos se cingen* (E 156.4)<sup>71</sup>; *Sobr'o horizonte lóbrego aparece / Cingida d'armadura rutilante / ... / E co brazo, de malla coruscante / Cingido, ...* (E 193.3-6); *Seus ollos cinge misteriosa venda* (E 224.7); *Cingida d'armadura refulgente* (E 246.5); *D'armas cingida a forte gente hispana* (E 277.2); *Non de malla cingidos e guardados* (281.2)<sup>72</sup>.

De todos os xeitos, a mudanza desde as primeiras publicacións puido ter orixe nunha confusión que, visual e tipograficamente, era fácil por causa da grafía etimolóxica utilizada polo poeta para o fonema fricativo palatal xordo.

10-11. As conexións entre lírica e épica en Pondal son maiores do que inicialmente semella. Sirva como exemplo a aparición dos sintagmas *benignos astros* e *verdes castros* en diversas

69 Cf. tamén na versión riscada destes versos: *E Logrosan q'o ferro riguroso / Cingío, desde edade adolescente*.

70 Tamén na versión riscada: *Que cingidos de ferro radiosos*.

71 En rima con *finjen* e, significativamente, *tingen*.

72 E aínda na redacción alternativa a 275.1 e mais nas redaccións manuscritas complementarias seguintes: 1,5d-12d-16d-27d-30d-31d-32d-33d-34d-35d-37d-44f-66f; 3,11d; 12,1d; 46,1d; 87,1f; 157,3d; 185,1f; 204,1f; 204,1f; 242,2d-3d-4c-5d-6d; 273,2f; 277,2d-3d-5c-9d-10d-11d-12f; 280,4d; 281,4d.

pasaxes manuscritas d'Os *Eoas* que certifican a conexión entre os dous mundos poéticos no poeta bergantiñán<sup>73</sup>:

Diosa das vestiduras peregrinas,  
 Filla de nobres e benignos astros,  
 Que voar soes nas horas matutinas  
 Sobre dos dolmens e dos verdes castros  
 Dos nobres celtas; filla das neblinas  
 De Breogán, e cuios bellos rastros  
 Achei nas gandra; e mil vagos soños  
 M'inspiraches, e mil vagos ensoños. (“Invoc[ación]. Otra”)<sup>74</sup>

Terra dos prados verdes e vizosos,  
 Terra dos eidos nobres e alongados,  
 Das canles e dos pinos sonorosos,  
 Dos arros verdecentes e incrinados;  
 Dos magoados cantos saüdosos  
 E dos antigos celtas celebrados,  
 Terra d'amigos e benignos astros,  
 Dos altos dolmens e dos verdes castros (“Os Eidos”)<sup>75</sup>

Terra de Breogán, dos espaciosos  
 E verdes eidos e benignos astros;  
 Dos cronlech, e dos pinos rumorosos,  
 Dos altos dolmens e dos verdes castros,  
 Onde quedan nos montes orgullosos  
 Dun pobo forte os gloriosos rastros;  
 Terra irmán, nos magníficos acentos,  
 Dos eidos lusitanos, roburentos. (“Os eidos. 2ª ó 3ª”)<sup>76</sup>

73 Estas redaccións manuscritas corresponden á oitava 111 da versión definitiva.

74 3: horas] *r.* eidos - 7-8a: E co teu vago voar mil suidades / En min deixaches {*r.* Deixache en min}, e mil vaguedades.

75 1: prados: *r.* campos; vizosos] *r.* espaciosos - 3: sonorosos] *A.* rumorosos - 4: *A.* E dos peitos barudos e esforzados - 5: *r.* saudosos cantos magoados - 6: *A.* E dos nosos gentis antepasados - 8: *a.* D'amigos dolmens e de verdes castros.

76 5: nos montes orgullosos] *a.* nos eidos saudosos - 7-8a: Que recordan no verbo soberano / O boo cantor do peito lusitano; + Q'o nobre alento tes do soberano / + Cantor do peito ilustre lusitano; Ti somellas no teu eido longal / A terra de



12. O substantivo *clan* (vocábulo procedente do gaélico coa significación orixinaria de ‘proxenie, descendencia, fillos, pobo’), recentísima importación lexical pondaliana, aparece no poema central de *Queixumes* (QP 45), sempre como sinónimo de grupo humano (*deixa o nativo **clan***, v. 34; *ao deixado **clan***, v. 106), así como na restante produción lírica: *da[n]zaban os fillos / do céltico **clan*** (PM 86.61-62); *D’Arou rudos fillos, / do céltico **clan*** (PM 86.68). Pois ben, tendo en conta que a deturpación de *clan* en *chan* é claramente favorecida neste caso por razóns fonéticas e de certa posibilidade semántica, a lección *clan* móstrase indubitábel á vista da súa sistemática presenza nas elaboracións autógrafas (dúas veces baixo a forma *clam* en redaccións manuscritas) e mais nas primeiras versións impresas. Téñase en conta, ademais, que, en todas as documentacións de *chan* na lírica pondaliana, este substantivo aparece sempre como sinónimo de ‘solo’ ou ‘territorio’, mentres que, o adxectivo *valeroso* en *Queixumes dos Pinos* é sistematicamente utilizado en relación a seres humanos e nunca a territorios: *Brásidas **valeroso***, QP 2.10, 22, 32; *soldados **valerosos***, QP 45.121; *e valeroso fillo de Panthoo*, QP 74.2. E o mesmo acontece na restante produción pondaliana: «***Valerosos caeron, non morreron!***» (PI 42.16); *o **valeroso** héroe* (PM 17.6); *e recordade o feito / do **valeroso** Scévola* (PM 18.8); *Viven os **valerosos** / Ió-lidas e Daiphantos* (PM 90.11)<sup>77</sup>. E n’Os *Eoas* continúa a mesma utilización, cualificando a persoas, feitos ou colectivos sociopolíticos: *feitos* (E 56.6, 78.3), *peito* (E 110.4, 149.4), *bando* (E 127.5), *Luís de Torres* (E 50.1) ou *Lusitania* (E 27.5)<sup>78</sup>.

16. Breogán, como “antiguo caudillo de los celtas gallegos”, segundo a nota de Pondal, constitúe a referencia mítica que atravesa o poema e o liga a outros textos de *Queixumes* en que

---

Colmul e de Fingal; + Ti asomellas, terra nomeada / + Da verde Erim, dos bardos celebrada.

77 A aparición de *clan* (e *clam*) na redacción apógrafa de PM 60 (fragmento 1) suxire que *chan* pode constituír máis outra deturpación do texto pondaliano por parte dos responsábeis da súa primeira publicación en 1908 na revista *Galicia Solidaria: tal ti, Curros amigo, / eterno honor do noso **chan** antigo* (v. 22).

78 Vid. tamén as alternativas de redacción a E 1.7, 8.1, 120.8, 192.8.

os sintagmas “gente de Breogán”, “terra de Breogán”, “raza de Breogán” ou “fillos de Breogán” se rexistran con frecuencia (vid. QP 1.26, 25.6, 45.2, 144, 67.12, 90.30) e se prolongan no resto da súa obra (PI 41.8, 60.1; PM 17.17, 19.1-2, 21.4 etc.).

Segundo a doutrina do celtismo decimonónico, teorizada especialmente por Murguía, como historiador, e por Pondal, como poeta, Brath, descendente dos fenianos, estableceuse na Península e o seu fillo, Breogán, conseguiu dominar a poboación fundando Brigantia (A Coruña), que se constituíu como capital da tribo dos celtas brigantinos, a máis importante de todas as tribos célticas. Ith, fillo de Breogán, dexergou Irlanda desde a torre que seu pai construíra (a Torre de Hércules), a onde marchou e onde achou a morte, vingada posteriormente polos milesianos.

19-20. Certamente, a construción “atenden / o noso rouco son”, esixida polo paralelismo con “a nosa voz entenden” (v. 18), resulta semántica e sintacticamente forzada desde o momento que as grafías orixinais non nos autorizan a considerar a presenza da contracción *ó*. De todos os xeitos, á parte da posibilidade de lle atribuír a *atender* unha significación concomitante de ‘esperar’, existe na lírica pondaliana algún outro caso, aínda que anómalo, da utilización de complemento directo con verbos intransitivos (cf. *A quen, ti, necia, debes / saír d’escuro olvido, / dura raza, senón a estes videntes, / nobres e peregrinos?*, QP 81.115-118).

20. O adxectivo *ronco* é un castelanismo que Pondal xamais utilizou na súa obra, onde só se rexistra a forma lingüisticamente correcta *rouco*: *sae con rouco ton* (QP 34.8); *ja doces, ja roucas* (QP 57.10), *rouca cadea* (QP 79.46, PI 14.382); *brúan as roucas olas* (PI 26.14); *con rouca voz se queixan e retumban, /.../ quezais dos roucos cantos das palmeiras* (PM 35.2-13), *Serás a rouca tuba* (PM 44.29); *Que din túas roucas notas? /.../ miñas notas salvages e roucas* (PM 58.4-18); *mas eu prefiro o rouco son do vento* (PM 67.3, 7, 11); *do sonido grande e rouco* (PM 87.18); *con [rudos acentos] / e rouco compás* (PM 113.8); *neste pinar salvage, rouco e espeso* (PM 115.3); *con rou-*

**cos cantos sin cesar branquea** (PM 122.2). E n'Os *Eoas* continúa a utilizar a mesma forma, documentándose en numerosas redaccións manuscritas (64,4e, 111,16d, 119,1d, 3d e 4d, 183,1c-2c, 212,2d, 231,1d e 280,3c).

21 (61, 69). Nas edicións do Himno é case universal unha reconversión de tipo lingüístico que levou a mudar a conxunción *mas*, utilizada sistematicamente por Pondal en lugar de *mais* a partir de 1886, despois da publicación de *Queixumes dos Pinos*, onde xa aparecía un rexistro da forma foneticamente reducida: **mas ó jugo se rende** (QP 34.51). Após *Queixumes*, *mas* é forma única na produción pondaliana: **mas, cando ausentes estamos** (PI 14.23); **mas longe do seu ruído lisongeiro /.../ agreste certamente, mas garrida** (PI 18.6-18); **Mas eu vejo nos mágicos encaixes** (PI 19.13); **Mas cando falades / nos patrios acentos** (PI 21.17); PI 28.5, 11, 17; 39.7, 15, 23; 42.11; 44.13, 16, 24; 48.23; 55.10; 60.27; 66.13, 29. O mesmo acontece nos Poemas Manuscritos<sup>79</sup>: **Mas aqueles que s'aman fondamente** (PM 3.9); *todos, todos son os mesmos, / mas eu o mesmo non son* (PM 13.6, 12 e 22); **mas dobres lle cingira / unbas cordas de ferro** (PM 16.11); PM 26.3, 35; 28.27; 37.30, 48, 62; 41.15, 23, 24, 25; 45.29, 33; 46.15; 47.9, 21, 31; 49.13; 52.7; 55.7, 23, 49; 56.7; 58.15; 63.5, 19; 65.5; 66.10; 67.3, 11; 74.7, 19; 75.5, 13, 21; 79.13, 14; 85.17; 93.85; 94.3, 5; 97.1; 99.8; 100.3, 15; 105.4; 113.21; 120.6; 121.5; 123.3, 15; PA 3.3; 8.7; 19.1, 5; 20.5; 23.5. E tamén acontece o mesmo n'Os *Eoas*, documentándose en 3.5, 8.5, 9.3, 11.1, 16.1, 18.1, 19.1, 30.1, 31.1, 33.5, 41.1, 43.5 e 8, 53.8, 55.5, 56.5, 59.1, 63.1, 67.3, 70.1, 72.1, 74.1, 78.7, 80.7, 85.1, 93.1, 96.5, 100.8, 102.1, 103.5, 104.1, 105.1, 106.7, 117.3, 118.1, 120.5, 122.1, 123.5 etc. etc.

Por outra banda, máis unha vez, as primeiras documentacións impresas, así como as elaboracións manuscritas, testemuñan que a aparición do adverbio *só* (e *soo* ou *soio*) da inmensa maioría das versións modernas é unha alteración do inicial *sós*, con función adxectiva, que, ademais, impide a sinalefa que non sería posíbel na contaxe métrica do verso.

79 Coa única excepción de PM 6.15, por ser un texto temperán.

Alén das probas documentais nas redaccións manuscritas do Himno, a forma plural *sós* está documentada na poesía pondaliana: *Os Casás están ben sós, / sempre calados están, / e tan sós que o seu silencio /...* (QP 25.27-29), *estes lugares qu'agora / mui sós e tristes están* (QP 26.42); *era noite, sós os pinos / de Morás* (QP 32.7).

É certo que na obra do bardo de Bergantiños é moito máis frecuente o uso do adv. *só/soo* (con conservación da duplicidade vocálica antiga, semellante á de *bo/boo*, *nó/noo* e *avoos*); mais a utilización do adxectivo *sós* nese verso, para alén de impedir a sinalefa, confire un valor intensificador que fica anulado coa aparición do adverbio.

Finalmente, nas edicións modernas unha forma pseudogalega como *ñorantes*, incorrecta desde o punto de vista lingüístico, que o poeta xamais utiliza en lugar do correcto *ignorantes*, documentado, ademais, en diversas pasaxes da súa obra: *escuros ignorantes / da luz deste divino* (QP 81.81); *e aínda fui de cindo / qu'era ignorante e ignava* (PM 61.28); *ignorante das leis da natureza* (PM 105.12); *Neste signo libertados / Serán da terra os pobos qu'ignorantes / Están da fe...* (E 226.6); *Que lle demostran ben cuanto os tremantes {A. ignorantes} / Da sua fortaleza son distantes* (E 277,5c).

22. A insólita forma *féridos* (suposto cualificativo derivado de *fero*) que se difundiu nas modernas edicións do Himno sería posible pola tendencia pondaliana á construción de adxectivos derivados doutros adxectivos por medio do sufixo-*ido* (cf. *mólido*, formado sobre *mol*, e *pátrido*, sobre *patrio*), coherente coa importante presenza de cultismos de orixe latina con este mesmo sufixo na poesía pondaliana (cf. *cándido*, *férvido*, *frígido*, *grávido*, *prácido* etc.). No entanto, a lección correcta e indubitábel é *férridos* (construída a partir de *ferro* ou *férreo*), constituíndo *féridos* (o mesmo que *chan* por *clan*) unha innovación deturpadora do texto, atribuíbel ao proceso de transmisión do texto, copiado acrítica e sistematicamente a partir da súa publicación.

Este adxectivo aparece noutras pasaxes da poesía pondaliana (e tamén pode confirmarse nas redaccións manuscritas): *con*

*férridas ansias* (PI 5.34); *da polvorenta e férrida Castilla* (PM 63.4 e 26). Neste sentido, é ben significativa a alternativa de redacción que aparece nunha versión manuscrita d'Os *Eoas* (4,25e), en que o par *férreos/férridos* cualifica a *acentos*: *Ti uns robustos, uns ferreos* {A. **férridos**} *acentos, / M'inspira, mais q'en fogo escandescidos*.

23. Para a correcta interpretación do poema, convén notar que o lat. *IMBECILLEM* significaba 'extremadamente débil' no sentido físico, e só tardiamente se comezou a aplicar nas linguas romances á debilidade de espírito e moito máis recentemente adquiriu o sentido de 'parvo'. Moi probabelmente, neste contexto *imbéciles* é sinónimo de *brandos* ou *molentes*<sup>80</sup>, adxectivos que aparecen múltiples veces en construcións binarias na poesía pondaliana (vid. PA 4.14, 6.7), para alén de compartiren o campo semántico con *preguizosos*, opción lexical da primeira versión enviada por Pondal a Pascual Veiga. Cf. aínda outros pares sinonímicos con *escuros*, como *ignaros e escuros*, QP 78.12; *rudos e escuros*, PM 55.5; *escuros e ferrentos*, E 175.5 etc.

24. Neste verso podería levantarse un problema interpretativo a partir do orixinal *no-nos* (e despois *no-nos, non-os, n-o nos, non'os...*), que corresponde ao *usus scribendi* do poeta para o encontro do adverbio *non* co pronome O.D. *o(s)/a(s)*, porque, en principio, a grafía *non* é absolutamente determinante para a interpretación dunha secuencia foneticamente homófona, que permitiría unha dupla lectura: 'os ignorantes e férridos e duros... non os entenden' [a nosa voz e o noso rouco son] vs. 'os ignorantes e férridos e duros... non nos entenden' [a nós, os rumorosos].

Porén, o testemuño das redaccións manuscritas confirma que a versión tradicional é a correcta, pois o pronome plural *os* representa "a nosa voz" (v. 18) e mais "o noso rouco son" (v. 20), como mostra que, repetidamente, no último estrato redaccional apareza para este verso *Non'o comprehendem, non*, coa va-

<sup>80</sup> Ademais doutros adxectivos deste mesmo campo semántico, como *flébil* ou *imbele*.

riación *Eses n'ò comprenden, non*, referíndose ao “rouco son” anterior; o mesmo acontece coas correccións á primeira versión enviada a Pascual Veiga, en que o verso tamén aparece como *Eses n'ò entenden, non* e mais *No-no comprenden, non*, sempre referíndose ao “rouco son”. É obvio, pois, que Eduardo Pondal utilizou na versión definitiva o pronome en plural para marcar a dupla referencia á “voz” e ao “son”, sendo aínda posíbel que tamén aludise aos “bos e xenerosos”.

27. Neste verso, seguramente debemos considerar a partícula *que* como conxunción consecutiva, aínda que cabe a posibilidade de a interpretar como un relativo en que foi eliminada a preposición *en* precedente, como acontece nalgúns ocasións na lingua pondaliana. Así, téñase en conta unha construción moi semellante en PI 49: *Cal é a noite en qu'ò ánimo turbado / non é de negras furias desgarrado, / que o corazón de sangue non s'escoa...?* (vv. 2-4).

29. En xeral, o castelanismo *donde* é utilizada polo poeta en contextos condicionados metricamente (polo xeral na secuencia *en donde*). A aparición de *donde* como concorrente de *onde* é, pois, minoritaria, podéndose documentar só en QP 12.4, 21.10, 14 e 29 e mais en PM 81.16, 87.42 e 97.3. De todos os xeitos, n'Os *Eoas* o castelanismo é moito máis frecuente do que na lírica, aparecendo a forma galega só en 29.3 e 7, 40.4, 58.3, 61.5, 93.7, 111.6, 131.5, 134.8, 149.5, 155.7, 273.6.

31. Nótese a presenza do sufixo *-zón* en *redenzón*, fronte a *redención* en PI 44.12; PM 26.40 e 55.2. De todos os xeitos, a aparición de *-zón* na lírica pondaliana limitase, para alén dos casos consolidados historicamente (*corazón*, *virazón* etc.), aos vocábulos *lunazón* (QP 11.12), *canzón* (QP 19.15; PI 54.14; mais *canción* en QP 73.16), *nazón* (*vid.* v. 32, *infra*, e PM 85.36; mais *nación* en PI 12.12; PM 29.21), *gerazón* (PI 61.10), *partizón* (PM 26.2)<sup>81</sup>. N'Os *Eoas*, a presenza de *-zón* continúa a ser levemente

81 De todos os xeitos, a nómina de formas co sufixo patrimonial aumenta se considerarmos outros vocábulos que aparecen en elaboracións manuscritas (*cf.*, por exem-

inferior á solución *-ción*: *criazón* (87.7), *nazón* (278.6), *redenzón* (219.5 e 224.2), *tribulazón* (128.4) e *vegetazón* (271.7), ademais de *turbazón* no título da sección 12<sup>a</sup>, fronte a *ambición* (85.6), *condición* (85.8, 243.2), *decepción* (162.5), *inspiración* (14.7), *resolución* (34.2) e *rotación* (99.5, 171.1). No entanto, considerando todos os materiais eicos finais conxuntamente, aínda se documentan outras formas co resultado tradicional: *abnegazón*, *adorazón*, *contenzón*, *devoazón*, *inspirazón*, *interrogazón*, *mandazón*, *navegazón*, *recordazón*, *revelazón*, *vacilazón*.

41. A substitución de *serva* por *nobre* (que documentamos, como xa foi exposto, nas edicións do Himno por primeira vez en 1909) constitúe a única innovación que acolleemos no texto do poema a partir da súa publicación no Prospecto do Certame Musical de 1890.

Eduardo Pondal sempre vacilou na súa poesía entre a adxectivación positiva de Portugal (acorde co seu ideario poético-político) e a cualificación negativa (para xustificar poeticamente a misión galega de redención do Alén-Miño (cf. *quebrantemos da serva Lusitania / tamén os duros e oprobiosos ferros!*, QP 75.23-24, 35-36). Neste sentido, é significativo que neste poema de *Queixumes* (1886) *serva* substitúa un anterior *boa* da primeira edición da composición en 1885, adxectivo que reaparece nunha das correccións efectuadas sobre a primeira versión d'*Os Pinos* (vid. *supra*) e, finalmente, nun poema publicado en febreiro de 1902 (*da boa Lusitania fono os feitos*, PI 35.12).

Tendo, pois, en conta as restantes documentacións, consideramos que o cambio de adxectivación de Lusitania neste verso foi realizada polo poeta, á vista da información que nos proporciona a carta que, en 1910, envía Fontenla a Pondal desde a Habana (vid. *supra*). A alusión do ilustre emigrante á “delicada atención que me ha dispensado, máisime cuando no tengo otros méritos para merecerla que el ser un sincero admirador de sus versos varoniles, saturados siempre de un sabor netamente regional” debe referirse ao envío do texto d'*Os Pinos*, seguramente impreso, por-

---

plo, *peregrinazón* no fragm. 4 de PM 37, ou *destruíción* na redacción diverxente de PM 117).

que máis adiante aínda Fontenla lle solicita unha copia manuscrita: “Si usted atiende mi ruego deseo me mande la poesía *Os Pinos* completa y escripta de su puño y letra con el fin de guardarla como se guarda una reliquia, y que acompañe al manuscrito de la música de Veiga, que conservo en mi poder”.

Pero a negativa do difusor do Himno a eliminar a estrofa (“verso”) VI (“Le remito la música del Himno, acompañada de su orijinalísima poesía *Os Pinos*; como usted verá, no quise suprimir el verso que empieza *A noble Lusitania*, porque entiendo que sufría el conjunto de la poesía”) confirma que o cambio estaba xa feito, tanto se Pondal lle enviou un texto impreso, como se lle fixo a petición de eliminación a través de Peinó.

Na realidade, a permanente vacilación do poeta entre *boa e serva*, coa decisión última en favor de *nobre* pode responder a feitos históricos que se desenvolveron antes de 1890 e que tiveron nos comezos deste ano (momento da escrita do poema) o seu desenlace. No inicio de 1890 (difundido en España polos xornais a partir do 14 de xaneiro), prodúcese o “ultimato” de Inglaterra a Portugal, clímax final na longa disputa que viñan sostenendo pola posesión de territorios africanos, feito que provoca a indignación popular portuguesa, así como a solidariedade de amplos sectores da Galiza e de España co país veciño. Neste sentido, existe constancia do apoio a Portugal de sectores da poboación galega: celebráronse reunións de estudantes en Santiago e na Coruña a finais do mes de xaneiro como apoio activo á causa portuguesa<sup>82</sup>, mentres que na prensa era constante desde había tempo a aparición de comentarios negativos, cos conseguintes adxectivos pexorativos (“sierva”, entre outros) atribuídos a Portugal. Foron estes acontecementos os que talvez provocaron a reacción do poeta, mudando o inicial adxectivo *serva* en *nobre*.

41-44. A grafía do texto de 1890 permitiría interpretar a contracción inicial *ã* como artigo, o que levaría consigo a consideración de *tende* como P3 de presente de indicativo, mudando o sentido destes versos. Mais a nosa interpretación baséase na

---

82 Vid. P. Vázquez Cuesta, *A España ante o “Ultimatum”*, Lisboa, Livros Horizonte, 1975.



existencia de redaccións previas que presentan *tende* como imperativo, coherente con *cumpre*, tamén imperativo, no v. 45.

52. Como é habitual en Pondal, neste verso aparecen dous antropónimos xerados a partir de realidade topónimicas, procedemento que lle permitiu ao bardo bergantiñán a creación dunha mitoloxía poética galega<sup>83</sup>. Así, Ousinde (existente na antroponimia galega como apelido, xa utilizado anteriormente polo poeta: *a garrida Ousinde*, QP 36.11) seguramente foi construído a partir do topónimo Ousende, lugar da parroquia de Bribes, no concello de Cambre, dentro da xeografía pondaliana.

Canto a Froxán, nome dun lugar da parroquia de San Adrián de Corme (vid., por exemplo, QP 30.78 e 128), aparece agora tamén transformado nun antropónimo masculino.

53. Unha vez máis, un erro de transmisión do texto difundido en case todas as edicións a partir da versión publicada na Habana pola revista *Galicia* en 1905 (*e aló nos seus garridos > que aló nos seus garridos*) imposibilitaba a comprensión desta estrofa. É ben significativa esta nota de Amado Ricón Virulegio:

A pesar de haber manejado los originales de Pondal por mucho tiempo y haber estudiado su poesía detenidamente, debo confesar que jamás me había dado cuenta de la falta de sentido de la segunda parte de esta estrofa. En ella falta algo o sobra, por lo que propondría se revisara la copia original para sacarnos de dudas. De otro modo, sugeriría que el penúltimo verso se leyese: “Pechan os albos peitos”, de cuya forma se entendería perfectamente el significado<sup>84</sup>.

83 Respondendo á idea de que os topónimos recibiron historicamente a súa denominación a partir da existencia real (do punto de vista poético) e enterramento dunha personaxe nese lugar. Cf. os seguintes versos de *Queixumes: E Margaride, antr'as uces, / erguida tumba lle dá, / a modo dos nobres celtas, / cunbas antes por sinal / para que fosen memoria / doce da futura edá. / Desde entonces, oub Maroñas!, / de Xallas probe lugar, / tomache o nome garrido / da valente sin rival, / pois no teu escuro eido / Maroñas descansa en paz* (QP 41.97-108).

84 Cf. *Estética poética de Eduardo Pondal*, Sada-A Coruña, Edición do Castro, 1985, p. 105.

57. Na poesía pondaliana só se rexistra a forma *insinar* (e *insinanza*). Vid. QP 51.57, 81.91; PI 15.28; PM 30.7, 62.51.

67. A maioría das edicións modernas presentan este verso deturpado coa introdución dun espurio *calquer* no canto do orixinal *cal quen*. A difusión do erro parte da edición do texto feita polos *Apuntes* de 1909 (reinterpretando os erros anteriores *cal quer* –1905– e *calquen* –1907–), que pasa a todas as edicións posteriores e impide a comprensión do verso (e da estrofa), que resulta transparente coa lección orixinal.



## O TEXTO DO HIMNO GALEGO

### *TEXTO OFICIAL E TEXTO REAL*

Como estamos a ver, desde que en 1890 o texto do poema *Os Pinos* foi publicado no Prospecto do Certame Musical celebrado na Coruña a fin de consagrar un Himno para a nación galega, a súa difusión foi condicionada polas especiais condicións de expansión inicial na prensa cubana, xa que é no Centro Galego da Habana de onde parte a consolidación dos primeiros trinta e dous versos do poema de Eduardo Pondal como Himno Galego. E estas deturpacións, a falta dunha análise criteriosa e rigorosa das fontes, condicionaron o texto do Himno aprobado na Lei de Símbolos, de 29 de maio de 1984<sup>85</sup>:

          ¿Que din os rumorosos  
          na costa verdecente,  
          ao raio transparente  
          do prácido luar?  
5       ¿Que din as altas copas  
          de escuro arume arpado  
          co seu ben compasado  
          monótono fungar?

          Do teu verdor cinguido  
10      e de benignos astros,  
          confín dos verdes castros  
          e valeroso chan,  
          non des a esquecemento  
          da inxuria o rudo encono;  
15      desperta do teu sono  
          fogar de Breogán.

          Os bos e xenerosos  
          a nosa voz entenden

---

85 Vid. *Diario Oficial de Galicia*, nº 120, 23-6-1984.

- e con arroubo atenden  
20 o noso ronco son,  
mais só os ñorantes  
e féridos e duros,  
imbéciles e escuros  
non os entenden, non.
- 25 Os tempos son chegados  
dos bardos das edades  
que as vosas vaguedades  
cumprido fin terán;  
pois, donde quer, xigante  
30 a nosa voz pregoa  
a redenzón da boa  
nazón de Breogán.

Fronte a esta versión, a análise da transmisión encadeada dos erros e mais todas as probas documentais (manuscritas e impresas) obrígnanos a confirmar a publicación inicial do poema *Os Pinos* no Prospecto do Certame Musical de 1890 como texto verdadeiro e real do Himno composto por Eduardo Pondal, cunhas características lingüísticas e lexicais que poden ser documentadas e lexitimadas pola restante produción pondaliana, así como polas numerosas redaccións manuscritas previas do Himno conservadas na Real Academia Galega, que corroboran aquela publicación.

A versión oficial do Himno evidencia, pois, algúns problemas referidos á presentación formal do texto, xa que consagra a eliminación dos puntos suspensivos nas dúas preguntas iniciais, ao tempo que presenta unha puntuación altamente defectuosa, especialmente nos vv. 7-8 (en que non usa vírgula entre os dous adxectivos) e mais nos vv. 15-16, sen vírgula no vocativo. De todos os xeitos, aínda é máis transcendente a eliminación de calquera indicación de que o texto hímnico é un diálogo, isto é, unha pregunta aos “rumorosos” e a correspondente resposta, de modo que se condiciona a interpretación semántico-literaria<sup>86</sup>.

---

86 Isto pode explicar o problema cos posesivos que se manifestou historicamente na edición de 1909 e en moitas das versións “populares” actuais.

No que respecta a cuestións gráfico-fonéticas e fono-morfolóxicas, se se quixer respectar escrupulosamente o texto pondaliano orixinal, deberase conservar *ó* e *trasparente* no v. 3, así como manter *cinxido* (v. 9) e a forma *mas* (v. 21) da conxunción adversativa. E no referente ao ámbito semántico-lexical, inevitabelmente haberá que restaurar as reais formas *clan* (v. 12), *sós* (v. 21) e *férridos* (v. 22), así como manter *rouco* (v. 20) e *ignorantes* (v. 21) do texto orixinal:

- Que din os rumorosos,  
na costa verdecente,  
**ó** raio **trasparente**  
do prácido luar...?
- 5 Que din as altas copas  
de escuro arume harpado  
co seu ben compasado,  
monótono fungar...?
- “Do teu verdor **cinxido**  
10 e de benignos astros,  
confín dos verdes castros,  
e valeroso **clan**,  
non des a esquecemento  
da inxuria o rudo encono:  
15 desperta do teu sono,  
fogar de Breogán.
- Os bos e xenerosos  
a nosa voz entenden,  
e con arroubo atenden  
20 o noso **rouco** son;  
**mas sós** os **ignorantes**  
e **férridos** e duros,  
imbéciles e escuros,  
non os entenden, non.
- 25 Os tempos son chegados  
dos bardos das edades,

que as vosas vaguedades  
 cumprido fin terán,  
 pois donde quer, xigante,  
 30 a nosa voz pregoa  
 a redenzón da boa  
 nazón de Breogán”.

Este é, pois, o texto do Himno Galego tal como foi concibido, publicado e difundido inicialmente a través do prospecto do Certame Musical de 1890. Ideolóxica e literariamente, o Himno é unha síntese da lírica pondaliana, con presenza de todos os elementos constitutivos do seu universo poético, é un poema que exhorta á necesaria redención dun pobo opreso no presente, que precisa recoñecerse na súa paisaxe, na súa historia heroica e na esperanza dun futuro digno daquel glorioso pasado.

Como tal texto literario, de alta calidade artística, cómpre lelo e interpretalo. O elemento metaforizado, os piñeiros (os “rumorosos”), presente no título do poema e mais no seu primeiro verso, é interrogado polo poeta para descubrir a súa mensaxe. O poema comeza, por tanto, cunha pregunta. A escenografía inicial presenta a terra (a través dos “rumorosos”), o mar (a “costa verdecente”), a música natural (o “arume harpado”) e o firmamento (o “prácido luar”), elementos escollidos porque son identificadores da Galiza, como as rochas, os monumentos megalíticos ou a grandiosa paisaxe de Bergantiños e da Costa da Morte, a xeografía nativa e literaria de Eduardo Pondal: representan, por tanto, o elemento telúrico inconmutábel e imprescindíbel para a resurrección e redención pretendida. A partir desta estrofa inicial, nas restantes até o final do Himno (e do poema completo) aparece a resposta dos piñeiros á pregunta formulada na primeira.

Cal é, pois, a mensaxe dos piñeiros e mais da natureza acompañante? Na segunda estrofa, os piñeiros diríxense directamente á nación galega, ao “fogar de Breogán”<sup>87</sup>. A invocación

---

87 A historia de Breogán aparece no *Leabar Gabala*, antigo poema irlandés (*Lebor Gabála Éirenn*) sobre as míticas invasións desde Galiza, coñecido por Murguía e Pondal a través dunha tradución francesa.

ao colectivo, á nación, asenta nun pasado heroico de resonancias célticas (“verdes castros”, “valeroso clan”), nun tempo en que, nesta concepción mítico-poética, os galegos naceron á historia nos “célticos eidos” en combate co “duro romano” (PI 1.37; PM 5.3, 20.12, 44.22, 83.32). A mensaxe actualizadora, como imperativo categórico (“desperta do teu sono”), está explicitada na utilización de un dos referentes máis recorrentes da poesía decimonónica e, nomeadamente, da pondaliana: os galegos, para despertaren do sono secular, precisan ter presente o “rudo encono” da inxuria sufrida historicamente (cf. *decide comigo, / injuriados e rudos gallegos, / decide conmigo: / “Ou bonra... ou ferro!”*, PM 62.19-22 e 35-38)<sup>88</sup>.

Após afirmar, na terceira estrofa, a existencia de que os galegos “bos e xenerosos” entenden a mensaxe redentora (“a nosa voz” e “o noso rouco son”), face os “ignorantes, e férridos e duros, imbéciles e escuros”, xordos á voz da Terra, a exhortación final aparece na cuarta estrofa, porque, por fin, xa “son chegados” os tempos dos célticos bardos e, por conseguinte, a redención da “nazón de Breogán”: é o tempo de actuar, a voz colectiva da nación proclama en toda Galiza a necesidade da acción para esa redención<sup>89</sup>.

Até aquí, o texto que integra real e institucionalmente a letra do Himno. As restantes estrofas d’*Os Pinos* constitúen unha intensificación argumental e retórica que se vai desenvolvendo ao longo de cinco estrofas máis até chegar á derradeira cun apelo final: o son dos piñeiros convoca o son das armas, abandonando todo “vil xemido brando”.

88 A *inxuria* refírese, sen dúbida, ao conxunto de prexuízos e descualificacións contra Galiza e os galegos que, desde os Séculos Escuros, se manifestou en España. Os nosos intelectuais, desde o Cura de Fruíme ou o Padre Sarmiento, e, obviamente, todos os persoeiros do galeguismo decimonónico denunciaron decote o ambiente xenófobo e racista contra o noso país. Neste sentido, na obra de Pondal existen numerosos poemas en que, no roncel de Rosalía, denuncian e combaten esa campaña antigalega (vid. especialmente PM 21, PM 22 e PM 23).

89 Lémbrase que no ano de escrita do texto, estaban a darse os pasos teóricos e prácticos para o proxecto de redención nacional a través da publicación de obras sobre o rexionalismo (Brañas e Murguía), así como a creación da ‘Asociación Regionalista’, concreción organizativa –despois fracasada– do movemento protonacionalista galego.



En resumo, trátase dun poema dialóxico (pregunta vs. resposta) e dicotómico, construído a base de dualidades e oposicións: bos e xenerosos vs. férridos e duros, masculino vs. feminino, xemido vs. armas...; e, ao mesmo tempo, é un poema inscrito no celtismo, na procura dunhas bases históricas poético-míticas en que asentar a renacementa da nación galega. Renacementa poetizada a través dun tempo e dunha épica nacional (celtas vs. romanos = Galiza vs. Castela): os celtas, os primeiros galegos, son o símbolo preclaro da autonomía da patria, dun tempo en que ela se ergueu libre e soberana, antes da conquista, da derrota e da rendición. Esta é a funcionalidade principal do celtismo no Himno e no conxunto da lírica pondaliana, que Murguía e outros autores desenvolverían en prosa histórica e que vertebra un poema cargado de proxección patriótica, convertido desde 1890 no Himno nacional galego.

#### *A ACTUALIZACIÓN DO TEXTO DO HIMNO*

Como vimos, o actual texto oficial do Himno Galego é produto dun proceso de acumulación acrítica de erros que foron acollidos e aumentados na edición académica de 1935 que funcionou como verdadeira vulgata, condicionando a difusión contemporánea dos textos pondalianos a través da edición de Álvarez Blázquez e, posteriormente, de Xavier Senín. É, precisamente, función da filoloxía e da crítica textual, hoxe como antano na filoloxía bíblica e clásica, “reconstruír o sistema lingüístico e cultural de cada nación” e “manter a palabra orixinal dun autor”<sup>90</sup>. E os feitos demostran que a vontade do poeta foi atraízoada na transmisión do texto máis emblemático da súa produción, na medida en que eses versos nos representan a todos os galegos.

Neste sentido, na nosa opinión, a rehabilitación dos sinais de identidade do pobo galego ten de incluír necesariamente a restauración da verdadeira e certa letra do noso Himno, un dos símbolos que nos identifican colectivamente, tal como a Lei 5/84 de Símbolos de Galicia proclama. É por isto que a institucionalización dun texto restaurado, filoloxicamente rigoroso, do

---

90 Cf. A. Blecua, *Manual de Crítica Textual*, Madrid, Castalia, 1983, p. 10.

Himno Galego é aínda unha tarefa pendente, que os intentos de 1996 e 2002 no Parlamento Galego non resolveron definitivamente.

De todo o exposto, poderíase deducir que defendemos a petrificación do texto pondaliano de 1890. Non é así. Non propomos un respecto sacralizado ao texto pondaliano, porque non se trata de practicar arqueoloxía filolóxico-literaria, senón respecto integral á creación pondaliana, que non é incompatible cunha axeitada, e definitiva, actualización.

En primeiro lugar, na adecuación do texto do Himno Galego aos nosos tempos e para a súa correcta presentación, dado que os versos que constitúen o Himno son un diálogo, isto é, os vv. 1-8 son unha pregunta que os “rumorosos” responden nos vv. 9-32, estes últimos deben ir entre aspas (“...”), ou, polo contrario, deberán ser utilizados os trazos do diálogo no comezo dos vv. 1 e 9, respectivamente.

Obviamente, pola evolución gráfica experimentada polo galego na época contemporánea, o texto orixinal de Eduardo Pondal, ademais, debe ser actualizado no que fai referencia a cuestións gráfico-formais que son produto da época en que o texto foi xerado: puntuación, acentuación e uso do trazo (*nonos* > *non os*), nivelación do uso de <h> e <y> e mais de <x> substituindo ás grafías arcaicas <j, g+e, i> (*rayo* > *raio*; *cingido* > *cinxido*; *injuria* > *inxuria*; *generosos* > *xenerosos*; *gigante* > *xigante*). Así mesmo, é lóxico que se prescindira das elisións vocálicas que eran tan frecuentes no século XIX (*d'escuro* > *de escuro*; *q'as* > *que as*), o mesmo que se debe grafar *bos* en lugar do *boos* orixinal, forma histórica antiga que sempre conta como unha sílaba na poesía de Pondal.

Mais o proceso de actualización do texto do Himno Galego aínda podería ir máis aló. O Himno é algo máis do que un texto literario, máis do que un poema ou fragmento de poema: é a expresión cantada da nación; neste sentido, podería (e talvez debería) acomodarse á expresión moderna, non só na grafía, mais tamén a fonética (*transparente* > *transparente*, *prácido* >

91 Lémbrese a forma *transparente* rexistrada n'Os *Eoas* (vid. nota 68). Canto á alternancia *pl-/pr-*, Pondal mostra na súa obra certa tendencia ao tratamento semiculto

*plácido*)<sup>91</sup> e, mesmo, a morfoloxía (*vaguedades* > *vaguidades*, *donde* > *onde*, *redenzón* > *redención*, *nazón* > *nación*)<sup>92</sup>, con solucións actuais que non contradirían as prácticas lingüísticas pondalianas.

---

deste grupo inicial, aínda que, en xeral, mantén o grupo latino en vocábulos de carácter erudito.

- 92 Como xa expuxemos, na súa produción, Pondal tamén vacila entre a utilización de *-zón* e de *-ción*, solución que é maioritaria (cf. *onde te-lo teu leito famoso / das **na**-cións tan querido / non te costuma empecer*. Por outra parte, a forma *onde* concorría co castelanismismo *donde*, moitas veces por condicionamentos métricos.

## BIBLIOGRAFÍA CITADA



- ACADEMIA GALLEGA, *Queixumes dos Pinos (2ª edición) y Poesías inéditas de Eduardo Pondal*, La Coruña, Imp. Zinke Hermanos, 1935.
- ANÓNIMO, “Certame musical n-a Cruña”, *A Monteira*, Lugo, nº 35, 31-5-1890, pp. 277-278.
- “Certamen musical en La Coruña”, *El Eco de Galicia*, Habana, 5-7-1890, pp. 2-3.
- *Apuntes para la historia del Centro Gallego de La Habana de 1879 á 1909*, Habana, Imprenta “Avisador Comercial”, de Miranda, López Seña y C<sup>a</sup>, 1909.
- “El himno regional de Galicia”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 28, 30-11-1910.
- “Literaria. Himno a Galicia”, *Gaceta de Galicia*, Santiago de Compostela, 30-8-1916.
- “Ino a Galizia”, *Estudios Gallegos*, Madrid, nº 21, Noviembre 1916, p. 269.
- “Don Eduardo Pondal”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. X, nº 116, 1-4-1917, pp. 201-210.
- “Eduardo Pondal. Os Pinos”, *A Nosa Terra*, nº 198, 1-3-1924.
- “O noso Hino”, *A Nosa Terra*, A Cruña, nº 240, 1º de Setembro de 1927, p. 7.
- *Escolma de poesías de Pondal*, Suplemento nº 22 de Nós, Setembro, 1930.
- “Himno Galego”, *Follas do Partido Galeguista de Bos Aires*, Nº 1, s.d.
- “Do noso bardo. Himno Galego”, *A Nosa Terra*, nº 341, 25-7-1934, p. 1.
- “Os Pinos” [Folla das Irmandades da Fala], Coruña, Imp. Valladares, [1935].
- “Himno Galego”, *Follas do Partido Galeguista*, Núm. 1, México, Xulio 1944.
- ARMESTO, Victoria, “José Fontenla y el himno gallego”, en *Los hijos cautivos de Breogán. El rastro de Castelao en América*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro, 1986, pp. 126-132.
- BLECUA, Alberto, *Manual de Crítica Textual*, Madrid, Castalia, 1983.

- C[AMBA], F[rancisco], “El himno gallego”, *Vida Gallega*, vol. V, 30-1-1915.
- CASTRO del RÍO, Plácido P., “El himno gallego”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 281, 25-7-1925.
- CORA, Xosé de / PARDO de NEYRA, Xulio, *Pascual Veiga*, Xunta de Galicia, 1996.
- CORA, José de, *Pascual Veiga*, Lugo, El Progreso, 2002.
- C[ORES] T[RASMONTÉ], B[aldomero], “Himno gallego”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 17, pp. 122-126.
- *Los símbolos gallegos*, Santiago, 1986.
- DÍAZ, Juan Ramón, “El ‘himno gallego’ y sus autores”, *La Voz de Galicia*, 10-9-1971.
- FERREIRO, Manuel, *Pondal: do dandysmo á loucura (Biografía e correspondéncia)*, Santiago de Compostela, Laiovento, 1991.
- “A investigación sobre Pondal e o achamento d’Os Eoas. Memoria persoal dunha pesquisa”, *Grial*, nº 171, xullo-agosto-setembro, 2006, pp. 38-49.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé, *Segundo Adral*, Sada/A Coruña, Ed. do Castro, 1981.
- *O Himno Galego. Da “Marcha do Reino de Galicia” a “Os Pinos” de Veiga e Pondal*, Caixa de Pontevedra, 1991.
- FRAGA, Xavier, “O Himno Galego”, *A Nosa Terra*, nº 210, 1º de Marzo 1925, p. 4.
- IGLESIAS VILARELLE, Josefa, *Método de lectura*, Seminario de Estudos Galegos. Publicacións Escolares, s.d.
- LENCE-SANTAR y GUITIÁN, E., “Pascual Veiga”, *Mondoñedo*, 1942.
- L[ÓPEZ]-A[CUNHA] L[ÓPEZ], F[ernando], “Veiga Iglesias, Pascual”, *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 30, pp. 9-11.
- MOURIÑO ESTÉVEZ, José [pseud. El Marqués de Sabuz], “La política del gallego y de los himnos galicianos”, en *De literatura galaica*. Volume encadernado por Cándido Valentín, Valladolid, s.d., pp. 207-215.

- NAYA, Juan, “El himno gallego. Notas para su historia”, *Galicia*. Revista del Centro Gallego de Buenos Aires, nº 58, Julio-Agosto, 1971, pp. 22-23.
- N[EIRA] V[ILAS], X[osé], “Fontenla Leal, José”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 13, pp. 188-189.
- “Xénese e consolidación do Himno Galego”, Apéndice en *Crónicas galegas de América (Rolda Terceira)*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro, 2001, pp. 325-383.
- ORFEÓN CORUÑÉS NÚMERO 4, *Certamen Musical*, Coruña, Tip. La Gutenberg, 1890.
- PARLAMENTO DE GALICIA, “Lei 5/1984, do 29 de maio, de símbolos de Galicia”, *Diario Oficial de Galicia*, nº 120, 23 de xuño de 1984.
- PONDAL, Eduardo, “Os Pinos”, *Galicia*. Órgano general de la colonia gallega y sociedades regionales en Cuba y defensor de los intereses gallegos en América, Habana, nº 18, 30-4-1905, p. 4.
- “Os Pinos”, *Galicia*. Órgano general de la colonia gallega y sociedades regionales en Cuba y defensor de los intereses gallegos en América, Habana, nº 31, 4-8-1907, p. 4.
- *Novos poemas*. Limiar, transcrición e notas de Amado RICOÓN, Vigo, Galaxia, 1970.
- *Queixumes dos pinos e outros poemas*. [Ed. de Xosé M<sup>a</sup>. ÁLVAREZ BLÁZQUEZ], Vigo, Castrelos, 1970.
- *Queixumes dos pinos e outros poemas*. Ed. ó coidado de Xavier SENÍN, Vigo, Galaxia, 1985.
- *Poesía Galega Completa*. Vol. I. *Queixumes dos pinos*. Edición de Manuel FERREIRO, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1995.
- *Poesía Galega Completa*. Vol. II. *Poemas Impresos*. Edición de Manuel FERREIRO, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 2001.
- *Poesía Galega Completa*. Vol. III. *Poemas Manuscritos*. Edición de Manuel FERREIRO, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 2002.



- *Poesía Galega Completa*. Vol. IV. *Os Eoas*. Edición de Manuel FERREIRO, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 2005.
- PORTELA PÉREZ, Francisco, “El himno gallego”, *Acción Gallega*, Buenos Aires, nº 52, Febreiro 1925.
- “El himno gallego”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 271, 5-3-1925.
- RICÓN, Amado, “Origen y sentido del himno gallego”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, La Coruña, nº 356, diciembre de 1974, pp. 47-66.
- *Estética poética de Eduardo Pondal*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1985.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Eladio, “Don José Fontenla Leal”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, Coruña, nº 136, 1º de Agosto de 1920, pp. 171-172.
- SALINAS RODRÍGUEZ, Galo, “El himno de Galicia”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 276, 15-5-1925.
- SOCIEDADE NAZONALISTA PONDAL, *Escolma de poesías de Edoardo Pondal. Lembranza e homaxe no centenario do nacemento do poeta*, Bos Aires, Fevreiro 6 do 1935.
- ULTREYA, *Os nosos cantos*, Pontevedra, 1932.
- VARELA SILVARI, José María, “El himno gallego”, *Vida Gallega*, Vigo, nº 272, 20-3-1925.
- VÁSQUEZ CUESTA, Pilar, *A Espanha ante o “Ultimatum”*, Lisboa, Livros Horizonte, 1975.

# ÍNDICE



Limiar .....	7
NA PROCURA DUN HIMNO NACIONAL GALEGO .....	11
A XÉNESE D'OS <i>PINOS</i> COMO HIMNO GALEGO (HISTORIA DO TEXTO) .....	13
<i>A procura do texto</i> .....	13
<i>Un intento fracasado?</i> .....	15
<i>As redaccións previas</i> .....	17
O primeiro estrato.....	17
O segundo estrato.....	28
O terceiro estrato .....	34
O último estrato .....	43
<i>A primeira versión</i> .....	47
<i>As modificacións rítmicas e textuais</i> .....	52
<i>O texto final do Certame</i> .....	59
<i>Xosé Fontenla Leal e a consolidación do Himno</i> .....	64
A DERIVA TEXTUAL D'OS <i>PINOS</i> .....	73
RECUPERANDO O TEXTO (ACTUALIZADO) D'OS <i>PINOS</i> .....	81
<i>O texto d'Os Pinos</i> .....	81
<i>Notas ao texto</i> .....	85
O TEXTO DO HIMNO GALEGO .....	99
<i>Texto oficial e texto real</i> .....	99
<i>A actualización do texto do Himno</i> .....	104
BIBLIOGRAFÍA CITADA.....	107



*20 de decembro de 2007,  
no centenario do Himno Galego.*



## LIBROS PUBLICADOS

No noso local na Rede [www.laiovento.com](http://www.laiovento.com)  
encontrará o noso catálogo completo, comentado e actualizado.

(E) Ensaio (N) Narrativa (T) Teatro

- |   |   |   |
|---|---|---|
| 1. <b>Prosas de Combate e Maldicer</b> (E)<br>Xosé Manuel Beiras  | (E)<br>Ramôm L. Suevos  | José-Martinho Montero<br>Santalha   |
| 2. <b>Pondal: Do dandysmo á loucura</b> (E)<br>Manuel Ferreiro  | 13. <b>O último safari</b> (N)<br>Leonard Wibberley<br>Trad.: Xoán Fuentes Castro   | 22. <b>Magritte x 3</b> (E)<br>Francisco Sampedro<br>Alberto González-Alegre<br>Xosé M <sup>a</sup> Álvarez Cáccamo |
| 3. <b>Teatro ignorado</b> (T)<br>Ramón Otero Pedrayo<br>Edizón e notas: Aurora Marco                        | 14. <b>As cantigas de Fernán Paez de Tamalancos. Edición crítica</b> (E)<br>Carlos P. Martínez Pereiro                                    | 23. <b>O seu olhar posto em Deus</b> (N)<br>Zora Neale Hurston<br>Trad.: Elvira Souto                               |
| 4. <b>Informe bestiario</b> (N)<br>Nacho Taibo  | 15. <b>As cantigas de Rodrigu'Eanes de Vasconcelos. Edición crítica</b> (E)<br>Manuel Ferreiro  | 24. <b>Lingüística e Colonialismo</b> (E)<br>Louis-Jean Calvet<br>Trad.: Xoán Fuentes Castro                        |
| 5. <b>Névoas de antano</b> (E)<br>Teresa López  | 16. <b>Espiritados. Ensaios de Etnopsiquiatria Galega</b> (E)<br>Emilio González Fernández<br>Marcial Gondar Portasany<br><i>Esgotado</i> | 25. <b>Sempre en Galego</b> (E)<br>María Pilar García Negro<br><i>2ª edición, 1999</i>                              |
| 6. <b>Viagens na literatura</b> (E)<br>Elvira Souto   | 17. <b>Microtopofanías</b> (N)<br>Xosé M <sup>a</sup> Álvarez Cáccamo   | 26. <b>Literatura de Resistencia</b> (E)<br>Bárbara Harlow<br>Trad.: Xoán Vila Penedo                               |
| 7. <b>Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza</b> (E)<br>Francisco Rodríguez<br><i>4ª edición, 1998</i> | 18. <b>Mar para todo o sempre</b> (N)<br>Henrique da Costa  | 27. <b>Pleno ordinario</b> (N)<br>Emilio Valadé del Río   |
| 8. <b>O bosque de Ancines</b> (N)<br>Carlos Martínez-Barbeito<br>Trad.: M. Riveiro Loureiro                 | 19. <b>Sobre o Poder e a Ideoloxía</b> (E)<br>Noam Chomsky<br>Trad.: Kathleen N. March  | 28. <b>O lobo, a extinción de especies e outros ensaios sobre conservación</b> (E)<br>Carlos Vales                  |
| 9. <b>O Don Hamlet de Cunqueiro</b> (E)<br>Luísa Villalta   | 20. <b>Monólogos do espello</b> (N)<br>Lois Diéguez   | 29. <b>Nacionalismo e Imperialismo</b> (E)<br>James Connolly<br>Trad. e notas: Abel López                           |
| 10. <b>A cara oculta de Noriega Varela</b> (E)<br>Xosé R. Freixeiro Mato                                    | 21. <b>Carvalho Calero e a súa obra</b> (E)   | 30. <b>Vínculo de sangue</b> (E)<br>Elvira Souto  |



31. **Libro vermello de Escocia** (E)  
Gordon Brown e outros  
Trad.: María X. Casal
32. **Lembranzas dun mundo esquecido. Muller, política e sociedade na Galicia contemporánea 1900-1939** (E)  
Xosé Vicenzo Freire Lestón
33. **Antón Alonso Ríos. Crónica dunha fidelidade** (E)  
Bieito Alonso
34. **Oxalá voltassem tempos idos! Memórias de Filipe de Amância, pajem de Dom Merlim** (N)  
José-Martinho Montero Santalha
35. **Sebastián Martínez-Risco na cultura galega** (E)  
Xosé R. Freixeiro Mato
36. **A CNT na Galicia 1922-1936** (E)  
Dionisio Pereira
37. **Robespierre. Unha política da filosofía** (E)  
Georges Labica  
Trad.: Francisco Sampedro
38. **O minotauro e o Señor Lanzarote** (N)  
Luís Miguel Bugallo Paz
39. **Textos e contextos do teatro galego. 1671-1936** (E)  
Henrique Rabunhal
40. **Lingua Galega, niveis primitivos** (E)  
Eligio Rivas Quintas
41. **Rosto negro.**
- O contexto das literaturas africanas** (E)  
Francisco Salinas Portugal
42. **Cuba, doce e soturna** (E)  
Miguel Sande
43. **Retrato do artista cando novo** (N)  
James Joyce  
Trad.: Vicente Araguas
44. **Sócio-didáctica lingüística. Notas para o ensino do galego** (E)  
Elvira Souto
45. **Contra a Casa da Troia Cultura e Sociedade no Santiago dos anos trinta** (E)  
Antón Capelán Rey
46. **A engranaxe** (T)  
Jean-Paul Sartre  
Trad.: Xoán Fuentes Castro
47. **De Profundis e outros escritos** (N)  
Oscar Wilde  
Trad.: Fidelina Seco Vilariño e Luz Cao Losada
48. **Histórias de Califórnia** (N)  
Alfonso Sastre  
Trad.: Elvira Souto
49. **Rafael Dieste** (E)  
Xosé R. Freixeiro Mato
50. **Teatro e Nacionalismo Ferrol, 1915-1936** (E)  
Laura Tato Fontaiña  
*Esgotado*
51. **Sobre comboios, janelas e outras pequenas histórias** (N)  
Henrique da Costa
52. **Vixia os sables ao chegar febreiro** (N)  
Daniel Pino Vicente
53. **A Guerra das Linguas e as políticas lingüísticas** (E)  
Louis-Jean Calvet  
Trad.: Xoán Manuel Garrido Vilariño
54. **Agitacións campesinas na Galiza do século XIX** (E)  
Carlos F. Velasco Souto
55. **Contra o Postmodernismo Unha crítica marxista** (E)  
Alex Callinicos  
Trad.: Estrella e Antonia Tato Fontaiña
56. **Relatos** (N)  
Xavier Alcalá, Joel R. Gómez, José António Lozano e Xesús Manuel Marcos
57. **A sede da Terra. Economía da água** (E)  
Ramom L. Suevos
58. **Musas e mercados Exploracións na economía da arte** (E)  
Bruno S. Frey e Werner W. Pommerehne  
Present.: Pedro Puy Fraga  
Trad.: Fco. Javier Sanjiao Otero
59. **Iniciación á linguaxe musical** (E)  
Paulino Pereira
60. **Dun desastre escuro e outros textos** (E)  
Alain Badiou  
Introd. e Trad.: Francisco Sampedro
61. **As cantigas de Pero Meogo** (E)

- Leodegário A. de Azevedo Filho  
**3ª edición, revista**
62. **Manifestos das vangardas europeas (1909-1945)** (E)  
Xesús González Gómez
63. **O atraso económico da Galiza** (E)  
Xosé Manuel Beiras  
**4ª edición, 1997**
64. **Gramática histórica galega**  
**I. Fonética e Morfosintaxe** (E)  
Manuel Ferreiro  
**4ª edición, 1999**
65. **Mouro, o eterno rebelde** (E)  
Paquita Armas Fonseca  
Trad.: Mª Luisa Andrade Pérez
66. **A noite xusto antes dos bosques. Combate de Negro e de cans** (T)  
Bernard-Marie Koltès  
Trad.: Henrique Harguindey Banet
67. **A illa dos pingüíns** (N)  
Anatole France  
Trad.: Rafael Chacón Calvar
68. **Henrique IV** (T)  
Luigi Pirandello  
Trad. e notas: Antonio Colmenero Cal
69. **Crónica de Fonseca** (E)  
Carlos Morais
70. **Castelao e Sempre en Galiza. Selección, estudio crítico e notas** (E)  
Manuel Rei Romeu  
**Esgotado**
71. **Traduçon e ensino lingüístico** (E)  
Elvira Souto
72. **As paisaxes compartidas** (N)  
M. Lourenzo González
73. **O Estado da Nación** (E)  
Xosé Manuel Beiras  
**2ª edición, 2001**
74. **Diario Íntimo** (N)  
George Sand  
Trad.: Antonio Pichel
75. **Para comprender a música contemporánea** (E)  
Henry Barraud  
Trad.: Xoán Fuentes Castro
76. **Servicios de orientación ós centros educativos** (E)  
Luis Sobrado Fernández
77. **Millo e hórreo. Legumia e cestos** (E)  
Elixio Rivas Quintas
78. **Contra a Casa da Troia (e II). Cultura e sociedade no Santiago dos anos trinta** (E)  
Antón Capelán Rey
79. **Veladas indecentes** (T)  
Manuel Lourenzo  
**Esgotado**
80. **Corpo de muller Discurso, Poder, Cultura** (E)  
Mª Xosé Agra Romero (Coord.)
81. **De Darwin ao ADN Ensaíos sobre as implicacións sociais da Bioloxía** (E)  
Daniel Soutullo
82. **Fausto** (T)  
Goethe  
Trad.: Lois Tobío
83. **Filosofía e lingua A loita polas palabras** (E)  
Aula Castelao de Filosofía
84. **Terra queimada** (N)  
Xesús Manuel Marcos
85. **Álvaro Cunqueiro: Unha poética da recreación** (E)  
Rexina Rodríguez Vega
86. **Lingua galega: normalidade e conflito** (E)  
Xosé R. Freixeiro Mato  
**5ª edición, 2002**
87. **Teatro Para Se Comer** (T)  
João Guisan Seixas
88. **Fábulas** (N)  
Esopo  
Introd. e Trad.: Teresa Barro
89. **Teatro galego 1915-1931** (E)  
Laura Tato Fontafiña
90. **O nacionalismo español** (E)  
Josep Sort i Jané  
Trad.: Antón G. Garazo
91. **Nacionalismos no mundo** (E)  
Francisco Letamendía  
Trad.: Mercedes Queixas Zas
92. **Conto azul** (N)  
Marguerite Yourcenar  
Limiar e trad.: Mª Xosé Queizán
93. **A pedra bezoar Crónica de cando a trasnada do Miño** (N)  
Emilio Valadé del Río

94. **Folclore galés** (E)  
Trefor M. Owen  
Limiar: Clifford Davies  
Trad.: Manuel F. Vieites
95. **Gramática histórica galega II. Lexicoloxía** (E)  
Manuel Ferreiro  
**2ª edición, 2001**
96. **Historias de palabras** (E)  
Louis-Jean Calvet  
Trad. e adaptación para o galego: Alberte Allegue
97. **Teoría e Técnica Teatral Unha introducción** (E)  
Manuel F. Vieites (Coord.)
98. **A apocalipse dos condos galegos** (N)  
Xoán I. Sánchez-Andrade  
Introd. e versión: Xabier Rico Vereá
99. **Teoría de xogos** (N)  
Luisa Villalta
100. **O reicño de Galicia** (P)  
Victor Hugo  
Trad., introd. e notas: Henrique Harguindey Banet
101. **O parable ascenso de Arturo Ui** (T)  
Bertolt Brecht  
Trad.: Sonsoles Cerviño López
102. **Desde unha mesa de café** (N)  
Paulino Pereiro
103. **Airadas de palabras** (N)  
Isidro Novo, Antón Riveiro C. e Marilar Aleixandre
104. **Coa lei de costas** (N)  
Xoan X. Piñeiro Cochón
105. **Eu canto a quen comi-go camiña** (E)  
Ria Lemaire (ed.)
106. **A mandrágora** (T)  
Niccolo Macchiavelli  
Trad.: Francisco Pillado Mayor e Luísa Villalta
107. **Arredor do lume Contos do pote dunha outonia lonxana** (N)  
Daniel Pino
108. **Misoxinia e Racismo na poesía de Pondal** (E)  
Mª Xosé Queizán
109. **A (Socio)lingüística** (E)  
Louis-Jean Calvet
110. **De Castelao a Mao O novo nacionalismo radical galego (1959-1974): orixes, configuración e desenvolvemento inicial da U.P.G.** (E)  
Fermi Rubiralta Casas
111. **Estratexias de Orientación Psicopedagóxica no Ensino Secundario** (E)  
Luís Sobrado Fernández (Ed.)
112. **Ensino e Análise transaccional** (E)  
Marie Joseph Chavlin  
Trad. do francés: Christine García e Paco Rivas
113. **A industria editorial em Galiza** (E)  
Rosa María Verdugo Matês
114. **¿Patria ou Terra Nai? Ensaio sobre a Cuestión Nacional** (E)  
Michael Löwy
115. **As irmás bastardas da ciencia Antoloxía de sedes clandestinas** (N)  
Xosé Luís Martínez Pereiro
116. **Manuel Murguía** (E)  
Henrique Rabuñal Corgo  
**2ª edición, 1999**
117. **Roberto Blanco Torres e a loita pola supremacía ética Estudio crítico e escolla poética** (N)  
Xoán Carlos Domínguez Alberte
118. **O nacionalismo na era tecnolóxica** (E)  
Xavier Duran  
Trad.: Antón G. Garazo
119. **As palabras** (N)  
Jean Paul Sartre  
Trad.: Dulce Mª Fernández Graña e François Davó
120. **A muller de Gilles** (N)  
Madeleine Bourdouxhe  
Trad.: Alberte Allegue Leira
121. **Vivir e pensar como os porcos Da incitación á envexa e ao aburrimiento nas democracias-mercado** (E)  
Gilles Châtelet  
Trad.: Mª Luz López Correa e Consuelo Vercher
122. **Teatro e surrealismo** (E)  
Xesús González Gómez
123. **O poeta asasinado** (N)  
Guillaume Apollinaire  
Trad.: Alberte Allegue Leira
124. **A emigración Modernización e cambio so-**

**cial na Galicia contemporánea: 1900-1936** (E)

Alfonso Magariños

125. **A poboación galega no século XX** (E)

X.M. Beiras e Abel López

126. **Periferias** (N)

Carlos Quiroga

127. **Se o vós por ben teverdes**

**A interpolación pronominal en galego** (E)

Xosé Manuel Sánchez Rei

128. **Direitos lingüísticos e control político** (E)

Maria Pilar García Negro

129. **A voz do trevón**

**Unha aproximación a *Finnegans Wake*** (E)

Alberte Pagán

130. **Os constructores de imperios ou o schmürz** (T)

Boris Vian

Trad.: Henrique Harguindey

131. **Agora xa foi** (N)

Vicente Araguas

132. **A derradeira bágoa** (N)

Stefano Benni

Trad.: Moisés R. Barcia

133. **Tecendo panos** (N)

Alfonso Álvarez Cáccamo, Xosé

Luis Álvarez, Manuel Riveiro

Loureiro e David Pérez Iglesias

134. **O nacionalismo kármico de Vicente Risco**

(E)

Joaquim Ventura

135. **Jenaro Marinhos del Valle, a vida escura** (E)

Henrique Rabuñal

136. **Rosalía de Castro**

**Estudios sobre a vida e a obra** (E)

Andrés Pociña e Aurora López

137. **Estrutura económica de Galiza** (E)

Xoaquín Fernández Leiceaga e

Edelmiro López Iglesias

138. **Labregos**

**insumisos** (E)

Carlos F. Velasco Souto

139. **A doutrina do ADN**

**A Bioloxía como ideoloxía** (E)

Richard Charles Lewontin

Trad. do inglés e notas:

Fernando Vázquez Corredoira e

Salvador Mourelo Peres

140. **As relacións banca-industria en Galiza** (E)

Ramón Yáñez Braxe

141. **E por esto fez este cantar**

**Sobre as rubricas**

**explicativas dos**

**cancioneiros profanos**

**galego-portugueses** (E)

Xoán Carlos Lagares

142. **Quen faga voar** (N)

Xosé Vázquez Pintor

143. **Attac contra a ditadura dos mercados** (E)

Bernard Cassen, Liêm Hoang-

Ngoc e Pierre-André Imbert

(coordenadores)

Trad. do francés: Alberto

Allegue Leira

144. **Os nacionalismos**

**perigosos** (E)

Josep Huguet e Joan M. Serra

Trad. do catalán: Antón Garazo

145. **A mulher no**

**nacionalismo galego (1900-1936)**

**Ideologia e realidade** (E)

Noa Rios Bergantinhos

146. **España uniforme**  
**O antipluralismo e a desmemoria da conciencia social e intelectual española** (E)

José Ignacio Lacasta-Zabalza

Trad. do español: Mercedes

Queixas Zas

147. **Itinerario da**

**conciencia galega**

**A vivencia do espacio** (E)

Xosé Chao Rego

148. **Manuel María: os traballos e os días** (E)

Camilo Gómez Torres

149. **O Culto dos heroes** (N)

Arturo Cancela

Trad.: Eduardo Blanco-Amor

Ed. e introd.: A. Capelán

150. **Sobre clons e xenes**

**Ensaio sobre as**

**implicacións sociais da**

**Bioloxía** (E)

Daniel Soutullo

Prólogo: Francesca Puigpelat

Martí

151. **O galego (im)posível**

**Radiografía de umha**

**regeneraçom inconclusa** (E)

Valentim Rodrigues Fagim

152. **A espuma dos días** (N)

Boris Vian

Traducción, introducción e

notas: Henrique Harguindey

Banet

153. **A remodelação**

- «**federal-confederal**» do **Reino da Espanha** (E)  
Xavier Vilhar Trilho
154. **Ensaios, sátiras e aforismos** (E)  
Jonathan Swift  
Limiar, trad. do inglés e notas:  
Abel López Rodríguez
155. **A aristocracia imposible: O discurso político de Nietzsche** (E)  
Francisco Sampedro
156. **As mulleres escritoras (1860-1870)**  
**O xenio de Rosalía** (E)  
Celia María Armas García
157. **A cantante calva. A lección** (T)  
Eugène Ionesco  
Trad.: Henrique Harguindey e F. Pillado Mayor, respectivamente
158. **Frei Martín Sarmiento** (E)  
Mercedes Queixas Zas
159. **Corazóns amolecidos en salitre** (N)  
Rosa Aneiros Díaz
160. **O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme**  
**Textos galegos de Zernadas y Castro** (E)  
Xulio Pardo de Neyra
161. **Se as aves insistisen na ledicia.**  
**A obra de Bernardino Graña** (E)  
Antonia López García
162. **Castelao e o Galeuzca** (E)  
Xosé Estévez
163. **Bos días, galegos.**
- Eiquí Sempre en Galiza** (E)  
Mónica Reboló Vázquez
164. **Nai España.**  
**Aproximación ó nacionalismo español** (E)  
Rafael L. Ninyoles
165. **Diário Comboio** (E)  
Raquel Miragaia  
Fotografías: Luz Castro  
**2ª edición, 2004**
166. **Á espera de Godot** (T)  
Samuel Beckett  
Trad. do francés: Francisco Pillado Maior
167. **A Balada do Cárcere de Reading** (P)  
Óscar Wilde  
Trad.: Amalia Salvado e Antón Lopo
168. **As prisións da miseria** (E)  
Loïc Wacquant  
Trad. do francés: Carlos Alhegue Leira
169. **O triángulo de Óscar Wilde** (N)  
Xerardo Agrafoxo
170. **A cámara clara**  
**Reflexión sobre a fotografía** (E)  
Roland Barthes  
Trad. do francés: María Azucena Vázquez Lamazares e François Gauthier Lapierre
171. **Alexandre Bóveda en A Nosa Terra** (E)  
Eduardo Guitiérrez
172. **Os evanxelistas do mercado**  
**Os intelectuais británicos e o neoliberalismo** (E)
- Keith Dixon  
Trad. do francés: Carlos Alhegue Leira
173. **A formación do nacionalismo galego contemporáneo (1963-1984)** (E)  
Manuel Anxo Fernández Baz
174. **Acor do cavalo** (N)  
Félix Rodal-Fraga
175. **A dona do tempo antigo**  
**mulher e campo literário no Renascimento portugués (1495-1557)** (E)  
Roberto López-Iglésias Samartim
176. **Historias do empardecer** (N)  
Manuel María
177. **Xénero e educación social** (E)  
Elisa Jato Seijas e  
Lucía Iglesias da Cunha  
(coordinadoras)
178. **A configuración do sistema teatral galego (1882-1936)** (E)  
Manuel F. Vieites
179. **Raiceiras e vento. A obra poética de Antón Avilés de Taramancos** (E)  
Martín Veiga Alonso  
(coordinador)
180. **O espectro segue a roldar**  
**(Actualidade do Manifesto Comunista)** (E)  
Slavoj Žižek  
Int. e trad. do francés:  
Francisco Sampedro

181. **Ecós da batalla cotiá (Declaracións políticas surrealistas)** (E)

Xesús González Gómez

182. **Oito días nunha existencia violácea** (N)

Ricardo C. Mora

183. **Un digno herdeiro Blair e o thatcherismo** (E)

Keith Dixon

Trad. do francés: Carlos Alhegue Leira

184. **Diatribas manuelinas e outros textos de ocasión** (E)

Anton Capelán Rey

185. **O campo literario** (E)

Pierre Bourdieu

Trad. e presentación: Carlos Pérez Varela

186. **Cuarto libro** (N)

François Rabelais

Trad.: Henrique Harguindey Banet

187. **Linguas e nacións na Europa** (E)

Daniel Baggioni

Trad.: Fernando Vázquez Corredoira e Mário J. Herrero Valeiro

188. **Rinoceronte Peza en tres actos e catro cadros** (T)

Eugène Ionesco

Trad. e notas: Henrique Harguindey Banet

189. **A sombra das acacias** (N)

Manuel Blanco Rivas

190. **Por unha ecoloxía das linguas do mundo** (E)

Louis-Jean Calvet

Trad. do francés: Alfredo Iglesias Diéguez

191. **Desta beira do Leteu Artigos de historia cultural, literatura e sociedade desde o esquecemento** (E)

Ernesto Vázquez Souza

192. **Paso de Cebra e Sucesos** (T)

Gustavo Pernas Cora

193. **Á man esquerda Entrevistas con: Giovanni Arrighi, Noam Chomsky, Eduardo Galeano, Robert Brenner, Jean Ziegler, David Harvey, Peter Gowan e Alex Callinicos** (E)

Marcos Mariño Beiras e Araceli Varela Sánchez

194. **Nocturnos** (T)

Manuel Lourenzo

195. **Palabra e patria. Escritos sobre cultura, teatro e literatura galegas** (E)

Henrique Rabuñal

196. **A estrela da mañá. Surrealismo e marxismo** (E)

Michael Löwy

197. **Exame importante de lord Bolingbroke ou a Tumba do Fanatismo** (E)

Voltaire

198. **Nas transparencias do Miño** (N)

Andrés Pociña

199. **Habitar as illas** (N)

Paulino Pereiro

200. **Curso de lingüística Xeral** (E)

Ferdinand de Saussure

201. **Idioma e poder social** (E)

Rafael Ninyoles

202. **Mulher, nobre ilustrada, dramaturga Osmia de Teresa de Mello Breyner no sistema literário portuguê (1788-1795)** (E)

Raquel Bello Vázquez

203. **Cantos de Maldoror e Poesías** (P)

Conde de Lautréamont

204. **O fío da lingua** (E)

Henrique Harguindey Banet

205. **A violencia excedente** (E)

Francisco Sampedro

206. **Os ollos de Victorine e a construción da cuarta parede** (E)

Gustavo Pernas Cora

207. **Seis rostros do nacionalismo en Europa** (E)

Jordi Ventura i Subirats

208. **Eclipses** (T)

Manuel Lourenzo

209. **A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros** (E)

Xosé Manuel Sánchez Rei

210. **Letras de Cal na produción poética galega dos 90** (E)

Miguel Louzao Outeiro

211. **Inxalá** (N)

Carlos Quiroga

212. **Políticas públicas de igualdade. Perspectiva de xénero** (E)

Ana Sánchez Bello

213. **Lingua, nación e identidade** (E)

Xosé Ramón Freixeiro Mato

214. **Dun tempo e dun país** (E)

Manuel Caamaño Suárez

214. **María Mariño no roncel das escritoras galegas** (E)

María Pilar García Negro

215. **A Escola Dramática Galega na configuración do sistema teatral** (E)

Carlos Caetano Biscaíño Fernandes

216. **A vangarda da presenza e outros escritos colectivos situacionistas** (E)

Selección, tradución, presentación e notas: Xesús González Gómez

217. **A construción da identidade e outros traballos de historia** (E)

Josep Fontana

218. **O burgués fidalgo** (T)

Molière

Trad.: Henrique Harguindey

219. **Crio-Xénese** (T)

Afonso Becerra de Becerreá

220. **Querer crer entrever** (E)

(**Expresións críticas de reflexión e lectura**)

Carlos Paulo Martínez Pereiro

221. **Caderno da Revolución Cultural** (E)

Xavier Queipo

222. **Fios-de-contas** (E)

Paula San Vicente

223. **O nacionalismo cívico (Interpretación do contributo da Irmandade da Fala)** (E)

Xosé Manuel Maceira Fernández

224. **Eléctricas** (T)

Manuel Lourenzo

## BREVIARIOS

1. **De Breogán aos Pinos O texto do Himno Galego**

Manuel Ferreiro

2. **Hong Kong, camiño de volta**

Xulio Ríos

3. **China, a próxima superpotencia**

Xulio Ríos

4. **Contaminación e saúde O efecto invernadoiro e os furados de ozono**

Ramón Varela Díaz

5. **Tabaquismo: Epidemia do século XX**

Luis M. Domínguez Juncal

6. **Eis os láseres**

Eduardo García Parada e Pío

M. González Fernández  
(Volume duplo)

7. **¿Que é o cancro?**

**Unha resposta simplificada**

Avelino Senra Varela  
(Volume duplo)

8. **Os xenes e o futuro humano**

Daniel Soutullo  
(Volume duplo)

9. **A novela policial. Unha historia política**

Xesús González Gómez

10. **O agrarismo galego**

Carlos F. Velasco Souto

11. **A quimera do xenoma humano**

Richard Charles Lewontin

Tradución do inglés e notas:  
Fernando Vázquez Corredoira  
e Salvador Mourelo Peres

12. **A catástrofe do "Prestige"**

Xosé Manuel Beiras

13. **A televisión, as novas tecnoloxías e a conduta dos nenos**

Xosé Durán

14. **Benvinda maldita vellez**

Ramón Muñiz de las Cuevas

15. **As bibliotecas dixitais**

Carme Fernández Pérez-  
-Sanjulián e Ángeles Saavedra  
Places

## **Fraga na Galiza**

Pepe Carreiro

## **Sursum corda**

### **Poesía Galego-Portuguesa ao Viño**

Edición: Manuel María

Selección: Xosé Lois García e Carlos Díaz Martínez

## **A nación incesante**

### **Conversas con Xosé Manuel Beiras**

Francisco Pillado Maior e Miguel Anxo Fernán-Vello

### **Introduçom à lingüística com corpora**

José Henrique P. Rodrigues

## **Antoloxía da poesía brasileira. Antología de la poesía brasileña**

Xosé Lois García

## **A espera crepuscular**

Carlos Quiroga

## **Manual de Evoluçom e Sistemática**

Walter Sudhaus e

Klaus Rehfeld

Traduçom do alemám: Prof. Dr.

Carlos Garrido

## **Projecto Dicionário Vivo**

João Guisan Seixas

## **Contra o tempo**

Manuel Vidal Villaverde

## **A estrela na palabra**

### **Novas conversas con Xosé Manuel Beiras**

Miguel Anxo Fernán Vello e

Francisco Pillado Maior

## **A gata con botas**

Ánxeles Cuña Bóveda

## **Ignacio Ramonet e Ramón Chao en Triunfo**

Tradución do español Alfredo

Iglesias Diéguez

## E N D O V E L I A

## **Manifiestos de las vanguardias europeas (1909-1945)**

Xesús González Gómez

Trad.: Carlos Posada

## **Poseídos**

### **Ensayos de Etnopsiquiatría Gallega**

Marcial Gondar y Emilio González

Trad.: João Guisan

## **Teatro y surrealismo**

Xesús González Gómez

Trad.: Equipo Editorial

## **Desde una mesa de café**

Paulino Pereiro

Trad.: Paulino Pereiro

## **Rosalía de Castro**

### **Estudios sobre su vida y su obra**

Andrés Pociña y Aurora López

Trad.: Andrés Pociña López

## **Obra Viva**

Antón Avilés de Taramancos

Trad.: Ana Villar Chao

## **Manuel Murguía**

Henrique Rabuñal Corgo

Trad.: Xosé Manuel Fernández

Costas

## **El triángulo de Óscar Wilde**

Xerardo AgraFoxo

Trad.: Alfredo Iglesias Diéguez



